Հ.Յ.Դ. ԲՅՈՒՐՈՅԻ
ԳՐԱԳԱՐԱՆ
A.R.F. BURO
LIBRARY

ԴՐՕՇԱԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

1905

№ 3 (156) XV ՏԱՐԻ ՄԱՐՏ 1905

„Droschak"
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak"
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ" ՕՐԳԱՆ

R. F. BURO LIBRARY

Ե՞ՐԲ ԱՐԴԵՕՔ ԿԸ ԽՐԱՏՈՒԵՆՔ

Գազանացած խուժանը երեք օր շարունակ կոտորում ու հրդեհում էր հայոց թաղերի մէջ և հայ ազգաբնակութիւնը փախչում էր խելակորոյս, պատսպարւում անկիւնները, գնդակահարւում կամ մորթոտւում.—ահա մերկ, այլանդակ, անպատիւ իրողութիւնը, որ մեր դարևոր նախատինքն է, մեր յաւիտենական պատուհասը..

Զարգացա՛ծ, մի՛շտ ջարդուած...

Համերաշխութեան ու սիրոյ աւետարանը քարոզեցինք դարերից ի վեր և անխնայ կոտորւեցինք մեզ շրջապատողներից: Քրիստոնեայ, խաղաղ ժողովուրդ հռչակւեցինք Փոքր-Ասիայում — և կոտորւեցինք: Խաչ ու խաչվառով դիմաւորեցինք քրիստոնեայ պետութեան դրօշակակիրներին—և կոտորւեցինք: Եղբայրական մեր ձեռքը մեկնեցինք մահմետական մեր դրացիներին Անդրկովկասում—և կոտորւեցինք: Ե՞րբ արդեօք կը խրատուենք, ե՞րբ արդեօք կը հասկանանք, որ այդ արիւնոտ, աղեխարշ պատմութիւնը իր ողբերգական փիլիսոփայութեան հետ՝ իր ստիպողական հրահանգներն ունի, որոնց անպայման պէտք է համակերպել, եթէ ձգտում ենք պատուաւոր գոյութեան ու առաջադիմութեան:

Մենք չենք, որ պիտի ընդդիմանանք համերաշխութեան քարոզին,—մենք, որ քարոզում ենք այդ գաղափարը նոյնիսկ բարբարոս, արիւնռուշտ քրդերին: Մենք չենք, որ պիտի ժխտենք խաղաղասիրութեան ու համերաշխութեան բնազդի մեծ, հրաշագործ նշանակութիւնը.—Նրանք բարձրագոյն առաքինութիւններ են և ամենաքաղաքակիրթ մարդկային համայնքների պարծանքն են կազմում:

Հայ ժողովրդի մէջ ևս նրանք վաղուց ի վեր արմատներ են ձգել... Պարծենա՞նք արդեօք—ո՛չ: Այդ առաքինութիւնները մեր ուժն են կազմում և միանգամայն մեր թուլութիւնը: Խաղաղասիրութիւնը, առանց կուելու, դիմադրելու պատրաստականութեան, մինչև իսկ այսօր, քսաներորդ դարում, դեռ բացասական մի երևոյթ է, կուզէք, նոյնիսկ անօրմալ, հակահասարակական: Դեռ դժբախտաբար շատ հեռու է մեզնից սօցիալական խաղաղութեան պանծալի շրջանը.—գոյութեան կռուի վարդապետութիւնն է, որ իր անողոք պահանջներն է առաջադրում ամէն տեղ և ժողովուրդները գիտակցաբար կամ բնազդօրէն վաղուց ըմբռնել են, որ խաղաղասիրութիւնն ու կրաւորական համակերպութիւնը բաւական չեն այս անիծուած աշխարհում, որ անհրաժեշտ է և ռազմական դաստիարակութիւն, անհրաժեշտ են այնպիսի առաքինութիւններ, որոնցով բարձր, կուլտուրական համայնքները ոչ միայն պատկառանք, այլև վախ ներշնչեն իրենցից ստոր, բիրտ, վայրենաբարոյ համայնքների մէջ, անհրաժեշտ է զինուած լինել ազդու զէնքերով:

Ժամանակ է, որ մենք ևս ըմբռնենք այդ ճշմարտութիւնը—և ըմբռնենք ազգովին, ոչ սահմանափակ փոքրամասնութեամբ: Բագւի հսկայական ողբերգութիւնը միանգամ ևս այդ պահանջն է դնում մշտահալած ու բազմաչարչար հայութեան առջև:

Զինուե՛լ ամէն տեղ,—ահա փետրուարեան արիւնոտ օրերի հրամայական պահանջը: Զինուե՛լ մասսայօրէն և միշտ պատրաստ հսկել, թէ ո՞ր կողմից է գալիս արիւնարբու ոսոխը: Եթէ ռուս կառավարութեան քստմնելի դաւերը գարշանքի ու անէծքի ճիչեր են յարուցանում, եթէ մահմետական բախտախնդիրների գազանային արարքները սիրտ են արիւնոտում, ապա ոչ պակաս վշտալից է մեզ համար և այն հանգամանքը, որ հայ ազգաբնակութիւնը իր աւանդական անփութութեան շնորհիւ, զէնքի չգոյութեան պատճառով (չենք խօսում բացառութիւնների մասին), մատնւում է մի անպատիւ նահատակութեան—չնայած որ վաղուց հրապարակում պտտւում էին շշուկները թիւրքերի պատրաստութիւնների մասին—և կոտորւում է ճանճերի պէս, նման իր թիւրքահայ եղբայրակիցներին: Բայց թիւրքահայը, խեղճ, իրաւազուրկ պարիան, գոնէ իր յարգելի պատճառներն ունի,—զէնք հայթայթելու և զէնք կրելու անյաղթելի խոչընդոտները...

Կովկասը Տաճկաստան չէ: Իսկ Պարսկաստանում պայմանները էլ աւելի նպաստաւոր են: Ինչո՞ւ մահմետական սպառազէն ազգաբնակութեան դիմաց կանգնած չլինի ամէն տեղ, քաղաքներում և գիւղերում, նոյնպիսի զինուած հայ ազգաբնակութիւն: Դեռ պիտի սպասե՞նք, որ անարգ „Շէյթանի" ձեռքով բորբոքուած հրդեհը տարածուէ ու ճարակէ ամբողջ հայ աշխարհը: Ահա՛ չարագուշակ լուրեր են տեղում նոյնիսկ Պարսկաստանից... Հայոց գաւառները պիտի համաձայնե՞ն ապրել այսուհետև մշտըն-

ջենական սարսափի տակ, զուրկ ինքնապաշտպանութեան միջոցներից. . .

Զէնքի փրկարար ուժը, որ մենք դիտել էինք 15-ամեայ գործունէութեան ընթացքում Տաճկաստանի մէջ, շոշափելի կերպով երևան եկաւ և Բագրի աղետի օրերին։ Մի փոքրիկ գրոհ „Դաշնակցութեան“ խմբերի կողմից— և երկու հարիւրի չափ մարդասպաններ գետին փուլեցին. իսկ ինչպէ՞ս սարսափահար փախչում էին 2-3 ֆէդայիների առաջ՝ զինուած սրիկաների վոհմակները, որոնք ամէն տեղ առիւծ են կտրում միմիայն ներտ ու անպաշտպան բազմութեան դիմաց։

Ի՞նչ կը լինէր արդեօք դրութիւնը, եթէ այդ աղատարար խմբերն էլ չ'աջողէին դրսից ներս խուժել և հայ ազգաբնակութիւնը ոչխարների հօտի պէս ձգէր իր ճակատագրին. ե՞րբ արդեօք կը հասնէր բաղձալի հաշտութիւնը և դեռ քանի՞ հազար դիակներ կը գլորուէին արիւնածարաւ ամբոխի ձեռքով. . .

Եթէ հայկական դիմադրութիւնը սկսէր տեղնուտեղը, աւելի շուտ և աւելի ընդարձակ ծաւալով, հրդեհը կը հանգչէր, հաւանականօրէն, հէնց իր սկզբնաւորութեան մէջ և դա կը լինէր ծոնրակշիռ, վճռական կարևորութիւն ունեցող մի հանգամանք.— մահմէտական ժողովրդի թափթփուկները Բագրի մէջ և Բագրից դուրս կը գիտակցէին միանգամ ընդմիշտ, որ այնքան էլ դիւրին բան չէ հայ ժողովրդի վրայ որսի գնալը։

Այդ գիտակցութիւնն է, որ համերաշխութեան գաղափարի հետ միասին պիտի արծարծել, արմատացնել մահմէտական խուժանի մէջ, որպէս զի ազատ մնանք ապագայում նորանոր հայկական կիշինևներից։ Կ'ուզէինք, ա՜հ, շատ կ'ուզէինք լաւատես լինել, հաւատալ, որ Բագրի դժոխքը առաջինը և վերջինը կը լինի... Սակայն անփոյթ լաւատեսութիւնից հազար անգամ աւելի լաւ է մտահոգ զգաստութիւնը։

Խոր ցաւով ենք արձանագրում, որ ստիպուած եղանք— ոչ առանց վարանումի և միանգամայն ինքնապաշտպանութեան ընազդով առաջնորդուելով—զէնքի դիմել Բագրի մեր վաղեմի դրացիների դէմ և այժմ էլ խոր, անկեղծ ցաւ ենք զգում, ուղղելով հայ ժողովրդին վերը յիշատակուած մեր յորդորները։

Ի՞նչ արած, սակայն։ Կան մութ, խաւար ուժեր մեր դժբախտ միջավայրում, որոնք մարդակերութեան նախնի, անյիշատակ դարերն են յիշեցնում և ընդունակ են որոշ նպաստաւոր պայմանների մէջ պայթել թշուառ հայութեան գլխին ու նրբացրած գազանութիւններով աշխարհը սարսեցնել։ Շա՜տ արդէն վայելեցինք կոտորածի հոչակը—հերիք է։ Երբէք յարձակողական ախորժակներ չենք ունեցել, երբէք թալանի, աւարի արշաւանքներ չենք խրախուսել։ Մեր հիմնական մտահոգութիւնն է եղել ամէն տեղ՝ պատրաստել մեր խեղճ, հալածական ժողովրդին, վարժեցնել նրան ինքնապաշտպանութեան դպրոցի մէջ, ապահովել նրա խաղաղ ու կուլտուրական գոյութիւնը բռնաւորների հարուածների դէմ։ Մեր ճակատագիրն է՝ լինել ամէն տեղ սխալ հասկացուած կամ բնաւ չհասկացուած. Տաճկաստանում քրդերն են ջնջում հակասուլթանական մեր դիմադրութիւնը, մոռանալով իրենց սեփական շահերը, անտես առնելով մեր համերաշխութեան քարոզը։ Կովկասում էլ թիւրքերն են սկսում գործիք դառնալ բռնակալութեան ձեռքում և անդամալուծել հակացարական մեր շարժումը, որ նպատակ ունի դարձեալ ամբողջ երկրի բարգաւաճումը. . . Իրողութիւնը չափազանց դառն է և մենք բոլոր սրտով փափագում ենք, որ թիւրք ամբոխի դիտակցութեան այդ յանկարծական խաւարումը լինի ժամանակաւոր, լինի վաղանցուկ։

Հաւատարիմ իր լաւագոյն աւանդութիւններին՝ „Դաշնակցութիւնը“ այսուհետև աւելի մեծ եռանդով առաջ կը մղէ եղբայրական համերաշխութեան քարոզը մահմէտական դրացի ազգերի մէջ, ձգտելով իր ուժերի սահմաններում փութացնել այն օրը, երբ հայ, թիւրք, վրացի և բոլոր տարրերը, մոռացած ազգայնական մանրամունր գժտութիւնները, մի ներդաշնակ բանակ կը կազմեն բռնապետութեան դէմ և կը նաւաճեն Կովկասեան աղատութիւնը։

„ԴՐՕՇԱԿ“Ի ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

ԲԱԳՈՒ, 11 փետրուարի

Արիւնահեղ ընդհարումների օրերին՝ Դաշնակցութեան Կենտրոնական կոմիտէն ուղղեց Լշխան Նակաշիձէին սպառնագիր, նրա վրայ գցելով պատասխանատուութիւնը։ Յանցաւորի պատժելը վճռած խնդիր է տէռորիստական կազմակերպութեան համար։

ԹԻՖԼԻՍ, 11 փետրուարի

Ստացած տեղեկութեան նայելով՝ Դաշնակցութեան խմբերը արիւնհեղութեան երրորդ օրը զինուեցին և դուրս եկան ժողովուրդը պաշտպանելու։ Յեղափոխական զինուորների անձնուիրութիւնը, Դումանի ղեկավարութեամբ, անսպասելի ազդեցութիւն արաւ մահմէտական խուժանի վրայ։ Տեղական կոմիտէն վճռած է եղել դիմել ռումբի, եթէ խաղաղութիւնը չվերահաստատուէր անմիջապէս։

ԹԻՖԼԻՍ, 19 փետրուարի

Գուրիայում գիւղացիները ապստամբական շարժման մէջ են։ Սկսած են զինուած ցոյցեր թէ կառավարութեան, թէ ազնուական կալուածատէրերի դէմ։ Իշխանութիւնը զինուորական ուժ ուղարկեց գեներալ Ալիխանովի ղեկավարութեամբ։ Գեներալ Մալամային ներկայացած պատգամաւորութիւնը խնդրեց՝ արիւնհեղութիւն առաջ չբերել։ Գուրիա է ուղարկուած պաշտօնեայ Գրեմ-Կրիչ՝ գիւղացիների գանգատները լսելու և խաղաղացնելու նպատակով։

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՌԻՒ

ԿՌՒԻՒՆԵՐ

ՍԱՍՆՈՅ ԵՒ ՄՇՈՅ ԴԱՇՏԻՆ ՄԷՋ

ՄԱՆՐԱՄԱՍՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(Շարունակ. № 2-ի)

Առաւօտը բացուելուն պէս՝ թնդանօթները սկսեցին որոտալ և ռումբերը պայթեցին Ալիանքի շուրջը. շատերն ալ խրուեցան ձիւնի հաստ կեղևի մէջ և մնացին առանց պայթելու: Ձիւնապատ և սառած դիրքերէն փէդայու մօսինը իր բերանը թշնամիներուն դարձուց: Դիմացի ձիւնապատ, սպիտակ տարածութիւնը սևցած կ՚երևէր թշնամու անհամար շարքերէն: Թնդանօթներու բերնէն թռչող առաջին ռումբերու հետ սկսաւ շարժուիլ դաշտի այդ սև ֆօնը: Երկարաձգուեցաւ, երբեմն ամփոփուեցաւ և երբեմն բաժան-բաժան եղաւ, բայց զօրքերու կարգերը միշտ առաջացան, սուիններու անտառը փայլեց և հրացանները միահամուռ կրակեցին: Քրդերու բազմութիւնը ոչ կարգ կը ճանաչէր և ոչ կանոն. թրերը մերկացուցած, հարայ-հուրայ տալով կ՚առաջնորդէր բանակը:

Հայ փէդային չոքած ձիւնի ու սառոյցի վրայ, մօսինը կուրծքին սեղմած, թափեց գնդակներ թշնամու վրայ. հրացանի բերնէն թռչող ամէն մի գնդակ իր սրտէն պոկւող մի-մի վրիժառու սլաք լինէր կարծես, որ կերթար թշնամիներու կուրծքին մէջ մխուելու. իսկ վերև փողփողացող դրօշակը մահ կամ ազատութիւն կը կանչէր: Սոսկալի էր կռիւը. Թշնամու գնդակները կարկուտի նման կը թափուէին և ջարդ ու փշուր կ՚ընէին քար, հող, թումբ և կը սարսեցնէին լեռ ու ձոր. բայց անսասան էր ազատութեան տենդով բռնուած ֆէդային, որ արագ-արագ գնդակներ կը տեղաւորէր թշնամիներու սրտին մէջ, առանց ուշադրութիւն դարձնելու չորս կողմ վժվժացող գնդակներուն և դէս ու դէն փշրւող, թափւող քարերուն ու հողերուն: Թշնամու կարգերու մէջ հազիւ ժամանակ կը գտնուէր փոխադրելու դիակները: Թշնամին շատ յամառ կ՚երևէր. ոչ մի զոհի առաջ նա միտք չունէր կանգ առնելու, միայն կը սեղմէր իր կարգերը և յառաջ կը քալէր: „Մենք այսօր Կէլիէկուզան պէտք է առնենք, Անդրանիկ փաշան Տափըկն է, Գէորգ Չաւուշ Իշխընձորն է“, կը պոռային: Թշնամու անդադար առաջ խաղացող կարգերէն մերոնք պարտաւորուած էին փոխել իրենց դիրքերը: Աւետիս, Իսօն, Մարտիրոս և Մոկացի Քեռին կը կռուէին Անտօքի կողին վրայ. Հրայր, Սեպուհ, սէմալցի Կրպէն, Գէվօն և Մուշեղ որոշել էին անպայման կերպով կտրել թշնամիներու առաջ և մեռնիլ կամ ետ քշել զանոնք: Անհաւասար ու կատաղի կռւին մէջ կը վիրաւորի Սեպուհը, կըսպաննուի աղբեցի խոհեմ ու ճարտար Գէորգը: Հրայր տեսնելով Սեպուհի վիրաւորուիլը, կերթայ ետևէն զայն հետը վերցնելու. Սեպուհ կը կանչէ, կ՚աղաչէ Հրայրին թողնել զինք, չգնալ իր ետևէն, իրենց պաշտպանութեան համար աւելի բարձր, ամուր դիրքեր բռնել. բայց Հրայր չ՚ուզեր անոր լսել ու կը պատասխանէ. „Կամ կըսպաննուիմ, կամ քեզ ալ ազատելով հետս կը տանեմ“: Թշնամիէն եկած գնդակները աւելի ու աւելի կը հետևէին Հրայրին, մինչև որ նա կ՚ընկնի անոնց տարափին տակ: Վիրաւոր Սեպուհը կը համբուրէ անձնազոհ ընկերոջ դիակը և կը հեռանայ սող տալով. քիչ վերջ նկատելով որ բաւական ծանր է իր ստացած վէրքը, դաշոյնը կը հանէ ու կը փորձէ սիրտը խրել, բայց ընկերները նկատելով այդ, կ՚առնեն դաշոյնը ձեռքէն և զինք ալ վերցնելով հետերնին կը տանեն: Մերոնք իրենց ուժերը կ՚ամփոփեն Բէրբէրի կիրճի բերանը, ուր թիւրք զօրքը կը կռուէր ամենամեծ թափով անցքը գրաւելու համար, որ իրենց պէտք է տանէր դէպի Կէլիէկուզան: Աւետիս, Իսօն, Համզօն պինդ կերպով գոցեր էին կիրճի բերանը. կռւի միջոցին մի սասունցի կին բարձր դիրքի մը վրայ կանգնած, կը կանչէ, կը խրախուսէ կռւողներուն ասելով. „Հեթէ՛, տղէ՛ք, մալավա խպըլտէ՛ք, Անթուան փաշէն Մճեյնու դէն էկաւ, Գէորգ Չաւուշ էկաւ Իշխնձորի կողմէ, տէ խըպըլտէ՛ք, ձեր հոգուն մատա՛ղ, ըռօմ կոտրվաւ, պավէմըն ժի խըպըլտէք, ազգի հաց հալալ ընի ձի, հայ զինւորնե՛ր, որն որ պաշ չխըպըլտի, կնկտուս սաւան էնոր գլխուն թալենք, հալա դէ հալա, դէ հալա, ասկարէ ռօմ կոտրվաւ, հայոց խմտատ շատցաւ“:

Երկար չանցնի. տղայոց անսխալ հարուածներէն կիրճի բերան զօրքը կանգ կ՚առնի, գլուխը կը կորսնցէ և կըսկսի ետ քաշուիլ: Փողը յառաջանալու, յարձակուելու նշան կուտայ, բայց զինւորները ջարդուած ետ ու ետ կը նահանջեն. այն ատեն մերոնք վրայ կուտան, ահագին զօրքը նախիրի նման առջևնին առած կը հալածեն և շատերը ողջ-ողջ բռնած կը կոտորեն: Փախչող զինւորներէն 41 հոգի չկարողանալով փախչել՝ աննկատելի կերպով կը պահըւտուին ձեան հիւսի մը տակ և կըսպասեն հայերու քաշուելուն, որպէս զի գնան և միանան բանակին: Կիրճի կռւին մէջ ծնկներէն ծանր կերպով կը վիրաւորուի ախլցխացի Մատօն (Մարտիրոս). երբ որ ընկերներէն մէկը կը մօտենայ անոր, թևը կը մտնէ և կ՚ուզէ դուրս տանել կռւէն, նա կը պատասխանէ. „Դուք ինձնով մի զբաղուիք, յաղթութեանը նայեցէք դուք, յաղթութեանը. եթէ թշնամիներ գան, ես կարող եմ գէս քարէ մը վար նետել:

Այժմ տեսնենք, թէ ինչ վիճակի մէջ էին Զայի գիծը պահպանող մեր ընկերները: Հաճին և Մակար Զայի գլուխներ դիրքեր էին բռնած, իսկ Մուրատ մի քանի ընկերներով մնացեր էր ջրի ափերը՝ չթողնելու համար որ թշնամին ջրէն անցնի: Բայց զօրքը յանկարծակի կը յարձակի, այնպէս որ Մուրատ ընկերներով ետ կը քաշուի յարմար դիրք բռնելու, երբ կը տեսնէ որ յարմար դիրք չկայ, ձայն կուտայ ընկերներուն ետ դառնալ և անմիջապէս կը չոքեն ձիւնի մէջ և կըսկսին կռուիլ: Թըշնամու և անոնց մէջ տեղի տարածութիւնը կը լինէր մօտաւորապէս 600 քայլ: Մօսիններէն արձակուած առաջին գնդակները գետին կը գլորեն թշնամիներէն մի քանիսը: Հաճին ալ բլըրի գագաթէն կրակ կը թափէ թշնամու վրայ. այսպէս թիւրքերու թափը կը կոտրուի և անոնք չեն համարձակիր աւելի առաջ գնալ: Իրենց փոքր ուժի դէմ թշնամիների գնդի այդպէս անսպասելի կերպով կասիլը՝ մեծ ոգևորութիւն կը ներշնչէ տղայոց և Մուրատ ընկերներու հետ պար կը բռնէ, ապա երգերով և կեցցէներով կը շարունակեն կռիւը մինչև ժամի 6-ը: Ժամը 7-ին Տափըկի կողմէն Անդրանիկն ալ կը հասնի: Ինչպէս սկզբին թիւրքերն էին յարկարծակի բերած և ետ քշած Մուրատն ու ընկերները, այժմ ալ կարգը մերոնց կուգայ փոխադարձաբար թիւրքերուն ընել: Միա-

ցած՝ ուժերով հայերը կը յարձակին Թիւրք զինուորներու վրայ և կոտորելով կը հալածեն մինչև Շէնըք, ուր տակաւին կ՚որոտային Թնդանօթները։ Վալին, որ բանակի հետ եկած էր անձամբ հրամայելու, տեսնելով որ զօրքը յաղթուած կը նահանջէ, ինքն ալ կը քանդէ վրանները և զօրքերը հաւաքելով Մուշ կը վերադառնայ։

Յաղթութիւնը հայերու կողմն էր։ Հայ զինուորներէն մի քանիսի ոգևորութիւնը այն աստիճան էր, որ հակառակ թանձրացող մութին, կուզէին էլի յառաջ արշաւել՝ բանակի ետ մնացած մասերու վրայ։ Անդրանիկի կարգադրութեամբ բոլորը միասին հաւաքուեցան, վերցուցին Հրայրի և միւս նահատակ ընկերներու մարմինները և եկան Կէլիէկուզան։ Հանդիսաւոր կերպով Հրայր թաղուեցաւ Սերոբ-Աղբիւրի մօտ։

Այդ իրիկուն հայ զինուորները առհասարակ վերին աստիճանի աննախանձելի դրութեան մէջ էին։ Ամբողջ կուի ընթացքի մէջ վերջին աստիճանի ջղային լարուած դրութիւնը, տեղացող կարկուտն ու անձրևը, քաղցածութիւնը՝ յոգնեցուցած էին բոլորը։ Այդ կուին մէջ մերոնցմէ ինկան Հրայր, Մարտիրոս, Կրպէն, Աղբեցի Գէորգ, Կէլիցի երկու երեխաներ 10-11 տարեկան և պառաւ կին մը։ Թշնամիէն սպաննուեցան 800-1,000 հոգի, այնպէս որ կռիւներու տեղերը և զօրքի նահանջի ճամբան ամբողջապէս արիւնով ողողուեցան։ Մերոնք գրաւեցին 53 մավզէր 3,000 փամփուշտով։ Կուին մասնակցող ութ վաշտ զօրքը այսպէս էր բաժանուած. — երկու վաշտը կը կուէր Զայի մօտ, իսկ վեց վաշտը 3-4,000 քրդերու հետ կը յարձակէր Ալիանքի կողմէն։ Կռիւը տևեց արշալոյսին՝ ժամը 11-էն սկսած մինչև երեկոյեան ժամը 1-ը (ը. թ.)։ Թշնամին նոյն օր այրեց Շէնըք և Սէմալ գիւղերը։

7. ՄԵՐԿԵՐԻ ԿՌԻՒԸ

Ապրիլ 14-ի առաւօտեան, ժամը 10-ին, 6-700 քրդեր և 2-300 զօրքեր յարձակուեցան Կէլիէկուզանէն երկու ժամ հեռու գտնուող Մերկեր գիւղի վրայ։ Մերոնք այդ օրը զբաղուած էին դատարկ փամփուշտները լեցնելով։ Մուրատ իր հետ վերցուցած մի քանի զինուորներ գնաց Մերկեր. բաւական կուէլէ յետոյ՝ Թշնամին թողուց աւարը ու փախաւ։ Այդ օր կռիւը շատ թեթև անցաւ։

Ապրիլ 15-ի առաւօտեան, Գէորգ Զաւուշ իր ընկերներով եկան Իշխանձորէն։ Գէորգը և Խաս գիւղի Փոթորիկ քահանան, երբ նոր կը բացուէր արշալոյս, բարձրացան Բէրբէրի հովիտի վերև և դիրք բռնեցին՝ ճիշդ այնտեղ, ուր նախորդ օր դիրք էին բռներ Թիւրք զինուորները։ Քիւրդերը կառավարութենէն նոր ուժ ստանալով՝ երկրորդ անգամ փորձեցին Մերկերի վրայ գնալ, մերոնց տեսնելով և Թիւրք պահապանների տեղ ընդունելով անոնց՝ կը բարևեն, անոնց բարևի պատասխանը կը լինի Գէորգ Զաւուշի գնդակը։ Թշնամիներ յանկարծակիի գալով կը կրակեն հրացանները. կռիւը կը տևէ երկու ժամ. շուտով կը հեռանան քրդերը՝ իրենց հետ տանելով մէկ սպանուած և մէկ վիրաւորուած։

8. ԻՇԽՈՆՁՈՐԻ ԿՌԻՒԸ

Ապրիլ 16-ին Խիանքի և Փուսուրի կողմէն եկած էր երկու վաշտ զօրք գոցելու համար Իշխանձորի ճամբան, որպէս զի ժողովրդէն ոչ ոք դուրս չգայ գիւղէն գաւառ գնալու համար։ Կռիւները սկիզբը դրուելէն իվեր՝ վտանգի և յարձակման ենթակայ գիւղերը կամաց-կամաց պարտաւորուած էին քաշուիլ դէպի Սասնոյ կեդրոնական մասը՝ գաւառը։ Այժմ կարգը եկած էր Իշխանձորցիները տեղափոխելու։ Իշխանձորի մէջ, իբրև քաջ կուողներ կը գտնուէին Մուշեղ, Ապրօն, Լևոն, Մուկուչ և Տէրտէրի տղաները. ասոնք մէկ կողմէն կը կուէին և միւս կողմէն ժողովուրդը կը տեղափոխէին։ Թիւրք զօրքին միացած էր նաև Խուլբի բոլոր աշիրէթները։ Կռիւը սկսելուն՝ հաւարը հասած էր Տալորիկ։ Սմբատ, որ այդ ժամանակ Տալորիկ կը գտնուէր, չկրնալով իր դիրքերը թողնել, օգնութեան կ՚ուղարկէ Հլողինքի իշխաններին, Պալոյի Գէվոյին և Օսմանին։ Ասոնք մի քանի զինուորներով Իշխանձոր կը հասնին, կը բարձրանան Կապլորաքար և կը կուին զօրքի հետ ճակատ առ ճակատ. իսկ վերևէն ալ ձիւնը առատ կերպով կը թափի։ Երբ Իշխանձորի ժողովուրդը կը փոխադրի և Թշնամիները ժուռի պատճառով կը քաշուին, մեր կտրիճներն ալ կը վերադառնան Տալորիկ։ Թշնամիներէն այդ օրը կը սպանուին 5 հոգի։

Ապրիլ 17-ին՝ Վահան նամակ էր գրած Տալորիկ, Սմբատին, որպէս զի սա ժողովուրդը Կէլիէկուզան փոխադրէ։ Միևնոյն ժամանակ Թշնամուն դաշտի մէջ զբաղեցնելու և չթողնելու համար որ իր ամբողջ ուժերը կեդրոնացնէ Սասնոյ վրայ՝ կը կարգադրէ որ Առաքել և Պօղոս հինգ ընկերներով դաշտ գնան այնտեղ ալ կռիւներ սարքելու։ Ատոնք երբ Կոփ կը հասնին, կը հանդիպին պալաքցի քրդերու, որոնց հետ $1^1/_2$ ժամ կուելէն յետոյ, կ՚անցնին դէպի դաշտ։ Ապրիլ 10-ին պալաքցիներ, Խուլթի քրդեր և Մուսաբէգի եղբայր Ղասըմ իր աշիրէթով, ընդամենը 2,000 հոգի, կը յարձակին Կէլիէկուզանի մի թաղի վրայ, ուր կը կուէր Մխիթար։ Կռիւը կը տևէ 3 ժամ։ Քրդերը կը կորսնցնեն 8 հոգի և 8 հրացան։ Այս անգամ կուողներն էին մասնաւորապէս Ավոյի Կարապետ, Եղօ, Զաթօ, շուշնամերկցի Առաքել, Գրգօ, քոփեցի Փուրթօ և մի քանի աղբեցիներ ու Կէլիէկուզանցիներ։

9. ԿԷԼԻԻ ԿՌԻՒԸ

Կառավարութիւնը իր ուժերը աւելի կը կեդրոնացնէր Սասնոյ մէջ. մինչև ապրիլի 18-ը՝ 40 հազար զօրք հաւաքեց Սասնոյ շուրջը։ Կառավարութիւնը որոշած էր մի վճռական յարձակումով ջնջել սասունցիներու ուժը և լռեցնել բողոքի ամէն ձայն։ Վտանգը անխուսափելի էր։

Անդրանիկ իր մօտ կը կանչէ բոլոր զինուորները և կը պատրաստէ ապագայ դիմադրութեան ծրագիրը. Կէլիէկուզանի շուրջը կը նշանակէ դիրքեր, կ՚որոշէ խմբապետներ ու անոնց օգնականներ և ցոյց կուտայ թէ ո՛վ ի՞նչ դիրքի վրայ պէտք է լինի։

Զաթօն, Փուրթօն, Սրապիոն և մի քանի աղբեցի կտրիճներ կը բռնեն Տավրների վերև մի աւերակ վանքի տեղը։ Մխիթարի խոռը (կէտիկ) կը բռնեն՝ Մակար, Կարապետ, Եղօն։ Մաճելնի (աղբիւր) գլուխը՝ Հաճին, զինուոր Գրիգոր, Օսէյի Ավէն և Կիրակոս։ Կարմիր քարերը՝ Սարգիս և Ղազար։ Տալազարայ գլուխը՝ Մոկացին, Քեսաթիպ Մանուկ և Ռէս Մանուկ։ Բողնոցներ՝ Մխիթար, Զօռէ Օհան և մի քանի շէնըքցի, սէմալցի ու կէլիէկուզանցի կտրիճներ։ Քէփրիշէրիճ խան և Աղլէզի քարերը՝ Գէորգ Զաւուշ և Անդրանիկ։ Բէրբէրի հովիտի

բերանը՝ Աւետիս և Արամ։ Ռաջլներ՝ Տիրացու Օհանէսի դոմը՝ Մուրատ և կուրավզի Քեռին։

Ապրիլ 20-ին պէտք եղաւ ամրացնել նաև հետևեալ դիրքերը.—

Ամպրների գլուխէն մինչև Շաշկայ-Մուշէն պաշտպանեցին՝ մուշեցի Սմբատ և փարկացի Սարգիս։ Շիլինակու արտերը՝ Անդրանիկ, Մուրատ և Աւետիս։ Խտանայ կողմէն մինչև Փուշփուշի տակը՝ Գէորգ Զաւուշ, Արամ, Սմբատ և մոկացի Գրիգոր։

Իւրաքանչիւր խմբի մէջ կը գտնուէր 10 կանոնաւոր հրացան, որոնցմէ 3-4-ը մօսին, մնացածները բերդանկ. կանոնաւոր հրացաններուն կը միանար և չախմախլիով զինուածներ։

Թշնամին իր թնդանօթները աւելի կը մօտեցնէր և կը զետեղեր մերոնց բռնած դիրքերու դիմաց։ Թնդանօթաձգութիւնը երկու օր շարունակուեցաւ։ Կռիւ միջոցին Հայնին և զինուոր Գրիգոր իրենց համար նշանակուած դիրքէն աւելի առաջ անցան և սկսաւ կուրծք կուրծքի կռիւը. մերոնցմէ 11 հոգի կը վիրաւորուին ու ետ կը քաշուին նշանակուած դիրքի մէջ։ Թշնամու հրացանները քիչ անգամ կը գործէին, բայց թնդանօթները երբէք չլռեցին, մեր դիրքերէն յայտնի չէ ո՞ր մէկի վրայ 32 ռումբ արձակուեցաւ. Սէմալի և այս կռիւներուն 15 թնդանօթներ ընդամէնը 1,500 ռումբ թափեցին հայերու դիրքերու վրայ։

Կռիւն ու դիմադրութիւնը տևեց մինչև ապրիլի 22-ը։ Մերոնց փամփուշտը սպառուելու կը մօտենար, ատոր համար չուզեցին երկար դիմադրութեան մէջ իրենց ամբողջ պաշարը սպառել, մտածելով որ մնացածը աւելի նեղ օրուան համար հարկաւոր պիտի լինի։ Աղուճակի մէջ որոշեցին պարպել Կէլիէկուզանը, ուր հաւաքուած էր գիւղի բնակչութիւնը և դաշտ իջեցնել ժողովուրդը։ Զինուորներէն 100 հոգի, ժողովուրդը հետը վերցուցած, ուղևորուեց դէպի դաշտ։ Կէլիէկուզանի շուրջը, դիրքերէն դիմադրութիւնը շարունակուեց, մինչև որ ժողովուրդը պարպուեցաւ։

Անդրանիկ, Վահան և Գէորգ Զաւուշ բարձրացան Կը-ը-ը-

ԲԱԳԻՒ ԱՂԷՏԻ ՀԱՅ ՁՈՀԵՐԻՑ

ՓՈՂՈՑԻ ՄԻՋ ԸՆԿԱԾ ԴԻԱԿՈՑՑ

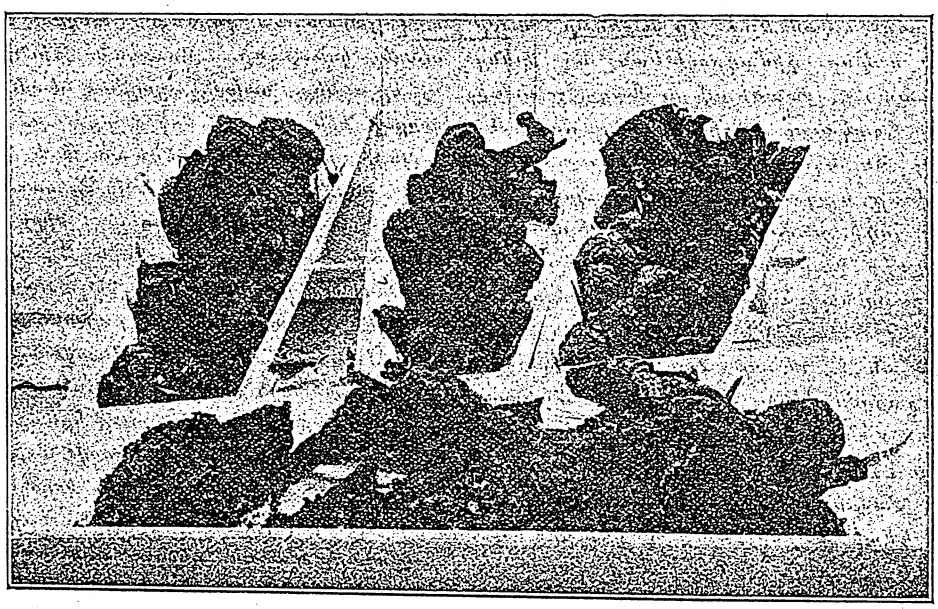

ԻՐԵՆՑ ԲՆԱԿԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ ԱԾԽԱՑԱԾ ԴԻԱԿՆԵՐ

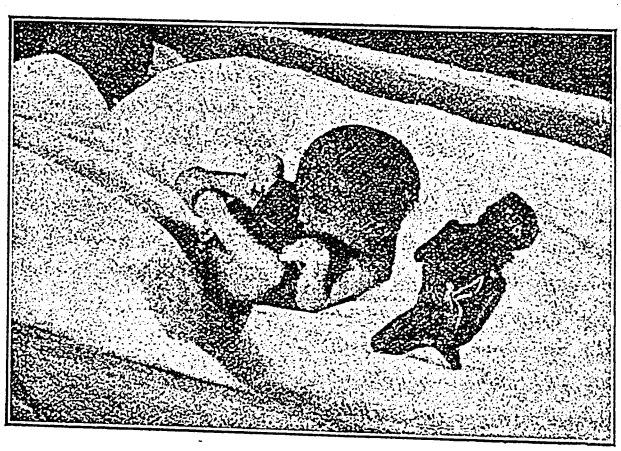

ՄՕՐ ԱՐԳԱՆԴԻՑ ՀԱՆԻԱԾ ԵՐԵԽԱՆԵՐ

II

Բաքու, 12/25 փետրուարի

Շարունակում եմ նկարագրել, ժամանակագրական կարգով։

1) Այսօր փետրուարի 7-ին, տեղական հայ և թիւրք ազդեցիկ քաղաքացիներ գնացին Նահանգապետի մօտ և խնդրեցին, որ միջոցներ ձեռք առնի քաղաքում կատարուած գազանութիւններին վերջ դնելու։ Նահանգապետը նրանց ընդունում է շատ սառն կերպով և բացարձակ յայտնում, որ թէ ոչինչ անել չի կարող, առարկելով, որ զինուորական ուժ չունի։ Տարօրինակ պատասխան, — ամենամեծ ցոյցերի ժամանակ նրա ունեցած ուժերը բաւական են լինում մի երկու ժամուայ մէջ ցրուելու ցուցարարներին, իսկ կոտորածի ժամանակ՝ ուժը անհետանում է...

2) Այսօր հայոց առաջնորդի մօտ են եղել Նահանգապետ Նակաշիձէ և մահմէտականների ղազին։ Առաջնորդը դիմել է Նահանգապետին ասելով, որ իշխանը թոյլ է շարժւում և հարկաւոր միջոցներ ձեռք չի առնում կոտորածը կանգնեցնելու համար, աւելացնելով, որ „եթէ ուզենայիք, երկու ժամում կարող էիք ընդհատել այս բարբարոսութիւնը“։ Նահանգապետը աչքերը գետին յառած՝ լռութիւն է պահպանել։ Յետոյ երբ առաջնորդը նոյնպիսի նկատողութիւններով դիմում է թիւրք կրօնաւորին և հասկացնում, թէ որչափ անմիտ և աննպատակ բան է՝ թոյլ տալ երկու հարևան, միասին ապրող ժողովրդին իրար խողխողել, ղազին թիւրքերէն լեզուով պատասխանում է. „Ես էլ լաւ եմ հասկանում այդ, բայց մեղաւորը մենք չենք, այս ողջ եղեռնագործութիւնը սրա սարքած բանն է“, աւելացնում է նա, պարզ ակնարկելով Նահանգապետ Նակաշիձէին...

3) Հայոց վարդապետը, որ ապրում է եկեղեցու մօտ, պատմում է հետևեալ փաստը։ Մի խումբ անզէն հայեր անցնում էին Պարապետով։ Յանկարծ փողոցի մի անկիւնից վրայ պրծաւ զինուած թիւրքերի մի խումբ և յարձակւեց փախչող հայերի վրայ՝ յետևից ատրճանակներ պարպելով։ Փափչողներից մէկը ընկաւ, միւսները անյայտացան։ Պարապետում կարգը պահպանելու համար նշանակուած կօզակները և զինուորները տեսան, բայց տեղից էլ չշարժւեցին, նրանք զոյց էին անում իրար հետ։

4) Մի այլ ականատես պատմեց հետևեալը. „Ես անցնում էի Տէլէֆօնեան փողոցով, երբ նկատեցի, որ մի խումբ զինուած հայեր են գալիս դէմս։ Ներքևից էլ գալիս էին կօզակները։ Վերջինները հայերին շրջապատեցին և հրացանների մի զալպ տուին օդի մէջ և փախցրին նրանց, մինչդեռ նոյն փողոցում ազատ կերպով շրջագայում էին զինուած թիւրքերի խմբեր, և կօզակները նրանց ոչինչ չէին անում։

5) Մի ռուս իսկական չինովնիկ, որի հայասիրութեանը կասկածել չի կարելի ամենևին, պատմում է իր աչքով տեսածը. „Ցիցիանովի փողոցում հայերին պատկանող շորեղէնի խանութները թիւրքերը թալանում էին և ամենահանգիստ կերպով ապրանքը կրում դէպի իրենց տները։ „Կարգը պահպանելու համար“ այնտեղ գտնուող կօզակները լուռ հանդիսատեսներ էին միայն։ Երբ մօտեցայ և հարցրի, թէ այս ինչ խայտառակութիւն է, որ թոյլ են տալիս իրենց աչքի առաջ խանութներ ջարդել և կողոպտել, պատասխանեցին. „Նե պրիկազիո“ (հրամայած չէ)։“ Տեղական իշխանութեան կարգադրութեամբ՝ մի ամիս առաջ ոստիկաններից առել են նրանց ատրճանակները։ Երբ ոստիկաններին յանդիմանում էին նրանց բռնած չէզոք դիրքի համար՝ նրանք շատ խորհրդաւոր կերպով ցոյց էին տալիս իրենց կողքից կախուած ատրճանակի կաշէ պատեանները և գլուխները շարժում։ Այս փաստը ստուգուած է շատ մարդոց ձեռքով։

6) Շրջակայ թիւրք գիւղերից՝ բերդաններով զինուած թիւրք խմբերը անարգել թափւում էին քաղաքը։ Իսկ Բալախանիից եկած 40-50 հայ բանուորներին կայարանում կօզակները շրջապատում են, վերցնում են զէնքերը և վերադարձնում Բալախանի։ Այս փաստը վկայում են շատ շատերը, ինչպէս հայեր, նոյնպէս և ռուսները, որոնք իրենց աչքով են տեսել։

7) Քաղաքը ընդհանուր սարսափի մէջ է։ Ով որտեղ, ինչ շինութեան մէջ եղել է, այնտեղ էլ փակուած մնացել է, բացի շէկամօրուս և շէկահեր մարդկանցից, որոնց իբրև ռուսների, թիւրքերը խնայում էին։ Ուսումնարաններում՝ թէ տղայոց և թէ օրիորդաց, աշակերտները փակուած մնացել են երկար ժամանակ։ Հայ ծնողները հնարաւորութիւն չունէին իրենց երեխաների յետևից գալու։ Բանկերը, գրասենեակները, խանութները ամբողջապէս փակուած են։ Զիաքարշը դադարել է, կառք ամենևին չկայ։ Կեանքը մեռել է։ Լսւում է միայն հրացանաձգութեան սարսափելի որոտը։ Հարուստ և բարեշէն քաղաքի փողոցները ահռելի պատկեր է ներկայացնում։ Դիակները թափուած են այս ու այն կողմը, հաւաքող չկայ։ Շատ ընտանիքներ մնացել են անհաց և անջուր, բայց դուրս գալու հնարաւորութիւն չունեն, որովհետև թիւրքի թաղերում են ապրում։ Դրութիւնը սոսկալի է։

8) Բալախանիից հաղորդում են հեռախօսով, որ այնտեղ ևս սկսել է խմորումն և շարժում բանուորների մէջ։ Մի քանի տեղ ընդհարումներ են տեղի ունեցել։ Սաբունչիի հիւանդանոցն է բերուած 4 սպանուած, որից 3-ը հայ է, 1-ը ռուս։ Արդեօք թիւրքերից սպանուածներ կան թէ ոչ, յայտնի չէ. նրանք իրենց ընկածներին կամ վիրաւորներին հիւանդանոց չեն տանում, այլ իրենց տները։ Բիբի-Հէյբաթից նոյնպէս լուրեր են գալիս, որ այնտեղ էլ սկսել է շարժումն։ Հայ բանուորները այնքան յուզուած են, որ ձգել են աշխատանքը և պատրաստւում են քաղաք գալու։

III

Բաքու, 21 փետրուարի

Գրում եմ ձեզ „ոտի վրայ“, ընկերներից մէկի բնակարանից։ Մենք այժմ պատերազմական դրութեան մէջ ենք։ Լսւում են անդադար հրացանի և ատրճանակի ձայներ։ Քաղաքը բաժանուած է երկու մասի — մի մասը հայերի, միւս մասը թիւրքերի ձեռքին է։ Երբեմն հայերն են յարձակւում և խլում նրանց դիրքերը, երբեմն թիւրքերը։ Փողոցներով մի-մի անգամ անցնում են կօզակներ, բայց ոչ մի միջոցի չեն դիմում սոսկալի կռիւը դադարեցնելու համար։ Փողոցներում ընկած են հայերի և թիւրքերի դիակներ։ Այլևս ոչ ոք չէ հարցնում, ո՞վ է արդարը կամ մեղաւորը։ Հայը խփում է թիւրքին, թիւրքը հային։

Երևի կը զարմանաք և կը հարցնէք, թէ ի՞նչ պատահեց, ո՞ւր է համերաշխութիւնը հարևան ցեղերի մէջ, ինչո՞վ վերջացան այն բոլոր յոյսերը, որոնցով դիմում էր մեր կազմակերպութիւնը բոլոր ազգութիւն-

ներին. — այդ բոլորը օդը ցնդեց և տեղը մնաց միայն արիւն և կորուստ։

Այս տխուր ընդհարման պատճառը բաւական խոր է. նրան պէտք է որոնել ոստիկանական այն „խաղերի“ մէջ, որ կազմակերպւում էին Գօլիցինի և նրա արբանեակների թելադրութեամբ՝ հարևան ազգերի մէջ երկպառակութիւն սերմանելու նպատակով։ „Զուրը չպղտորուեց Գանձակում, Երևանում և Շուշում, բայց Բագի ճահիճը սոսկալի կերպով ալէկոծուեց և երևան եկան այն սոսկալի աղէտները, որոնց ինչով վերջանալը դեռ ևս մեզ յայտնի չէ։ Այդ սոսկալի երկպառակութիւնների գլուխը անցել են Վեզիրով՝ առանձին յանձնարարութիւնների պաշտօնեայ Նահանգապետի մօտ, նախկին պրիստաւ Մամեդբէկով՝ Միրզաբէկեանցի գործարանի դէպքերի հերոսը և Աշուրբէկ։ Դեռ մի քանի ամիս առաջ դրանք սրում էին թիւրք ամբոխը հայերի դէմ, որի հետևանքը եղաւ Միրզաբէկեանցի գործարանի կռիւը, ուր պրիստաւ Մամեդբէկով անցնելով թիւրքերի գլուխը՝ առաջինը եղաւ հրաման տուողը, որ կոտորեն հայերին։ Բարեբախտաբար կռիւը վերջացաւ մի քանի զոհերով միայն և փոթորիկը անցաւ։ Սակայն ժամանակաւոր լռութիւնը, ինչպէս երևաց, նման էր փոթորկից առաջ տեղի ունեցած խաղաղութեան...

Ռուիթ, իհարկէ, դժուար չէր գտնել։ Միրզաբէկեանի գործարանի աղէտից յետոյ, մի թիւրքի վրայ, որը շատ մեծ դեր է խաղացել այդ կռուի ժամանակ, ատրճանակ են արձակում։ Գնդակը վրիպում է և թիւրքը ազատւում։ Մամեդբէկովը այդ վերագրում է ոչ թէ միայն մի հայի, այլ հայերին, և հիմնուած այդ անտեղի ենթադրութեան վրայ, մտածում է վրէժ լուծել։ Շատ չանցած, նա յարձակւում է Միսակ անունով երիտասարդի վրայ և սպանում նրան, երբ վերջինս, առանց ոևէ կասկածի անգամ, օրը ցերեկով անցնում էր փողոցով։ Դէպքը պատահում է 1904-ի դեկտեմբերի սկիզբներին։ Այդ անպարտ սպանութիւնը սաստիկ յուզում է Միսակի ընկերներին, բայց սակայն քիչ անցած հանգստանում են և ամէն բան կարծես անցնում էր լաւ։ Մի քանի ժամանակից յետոյ, երբ սպանող թիւրքը դատարանից բանտ վերադառնալիս փորձում է փախչել՝ սպանւում է պահապան զինուորի ձեռքով։ Զինուորը, ազգով հայ էր, և ահա այդ պատահական հանգամանքը բաւական էր շատ թիւրքերին գրգռելու։ Դրանք տարածում էին, թէ թիւրքը սպանել է հայերի թելադրութեամբ։ Այդ անախորժ դէպքին յաջորդեցին մի քանի գաղտագողի սպանութիւններ, մօտաւորապէս 8 հոգի, բոլորը հայերից—մի փաստ, որ շատ բուռն կերպով գրգռեց հայերին։ Այդ մի կողմից. իսկ միւս կողմից նահանգապետ Նակաշիձէն սկսում է կրակի վրայ իւղ լցնել. մի քանի անգամ կանչում է թիւրքերին, խրախուսում է նրանց և յորդորում է պատրաստուել...

Միաժամանակ լուրեր էին պտտում—շնորհիւ ոստիկանութեան—թէ հայերը պատրաստուում են զօրակոչի առիթով ցոյցեր անել։ Ոստիկանութիւնը լուր տարածեց, թէ այդ ցոյցերը ոչ թէ կառավարութեան դէմ են լինելու, այլ գլխաւորապէս թիւրքերի. այդ լուրի նպատակն էր կռիւ առաջ բերել երկու ազգերի մէջ և մէջտեղից վերցնել „քաղաքական“ վտանգաւոր տարրը...

Դեռ դէպքից մի քանի օր առաջ լսեցինք, թէ թիւրքերը պատրաստուում են ոստիկանութեան ջանքերով, բայց և այնպէս մենք աշխատում էինք դաշնակցական շրջաններում հանգստացնել մտքերը, և միւս կողմից սկսեցինք պրոպագանդ անել թիւրքերի մէջ համերաշխութիւն քարոզելով։ Եղան մի քանի ժողովներ թիւրքերի հետ միասին. մինչև իսկ փորձեր եղան թէ եկեղեցում և թէ մէջիդներում՝ քարոզներ խօսելու, բայց այդ բոլորը ոչ մի հետևանք չբերեցին...

Երէկ բոլորովին անսպասելի մի առիթ ներկայացաւ և լցուած բաժակը թափուեց։ Կիրակի օրը, փետրուարի 6-ին, ահագին հասարակութեան ներկայութեամբ, Պարապետի վրայ մի թիւրք մի հայ զինուորի վրայ ատրճանակ է արձակում. ոմանք ասում են, թէ դա սպանուած թիւրքի եղբայրն է, որ վճռել էր մի քանի հայ զինուորներ սպանել իր եղբօր վրէժը լուծելու համար։ Կիրակի օրը անցնելով հայոց եկեղեցու մօտով, ուր մեծ բազմութիւն էր հաւաքուած և նկատելով զինուորներին, թիւրքը ատրճանակ է արձակում նրանց կողմը և վիրաւորում մէկին ոտքից։ Դէպքը այնքան արագ է կատարւում, որ մի վայրկեան բոլորը շփոթում են և չեն կարողանում իմանալ, թէ ո՞վ էր յանցաւորը. միայն ատրճանակի ծուխը թիւրքի կողմից լինելով, ենթադրում են, որ նա է արձակողը, բռնում են և ուզում են խուզարկել՝ հաստատ համոզուելու համար, սակայն թիւրքը թոյլ չի տալիս։ Այդ պատճառով նրան նստեցնում են կառք և ուզում են տանել ոստիկանատուն։ Ամբոխը պահանջում է անպատճառ խուզարկել. կանգնեցնում են կառքը թիւրքը շարունակում է դիմադրել։ Ցանկարծ կառքից թէ կառքին շատ մօտ տեղից՝ արձակում են ատրճանակ. թիւրքը փախչում է. ամբոխը նրա յետևից։ Զայրացած ամբոխը Պարապետի միւս ծայրին հասնելով՝ փախչողին՝ սպանում է նրան։ Ոստիկանութիւնը միշտ անուշադիր է այդպիսի դէպքերում, այս անգամ էլ բացակայում էր և հետևաբար չկարողացաւ միջամտել և կանգնեցնել ամբոխը։

Թիւրքերը այդ լսելուն պէս՝ աղմուկ են գցում, առանց երկար մտածելու իսկոյն զինւում և դուրս գալիս փողոց։ Սկսում է խաղաղ ազգաբնակութեան կոտորած. դիակները փռուած էին փողոցում մէկը միւսի յետևից մինչև ժամը 7-ը. հիւանդանոց էին տարել 19 մարդ, որոնց մի մասը սպանուած, միւսը վիրաւոր։

Ժամը 7-ին, ըստ երևոյթին, սկսուեց խաղաղուել, բայց մի ժամից յետոյ, քաղաքի զանազան մասերում, նորից սկսեց հրացանաձգութիւն և տևեց մինչև ուշ գիշեր։ Կոտորածի առաջն առնելու համար, Դաշնակցութեան Կենտրոնական կոմիտէն խմբագրեց մի նամակ Նահանգապետի անունով և ուղղակի նրա պատճէնները ուղարկուեցին Նահանգապետի օգնականին և ոստիկանապետին։ Նոյն գիշերը հասարակութեան ստիպմամբ՝ հայոց Անանիա եպիսկոպոսը տեսնուեց Նահանգապետի հետ և պահանջեց խիստ միջոցներ ձեռք առնել անկարգութիւնների դէմ. բայց խորամանկ Նահանգապետը հաւատացրել էր թէ „ինքը անզօր է“ և հրաւիրում է զանազան ազդեցիկ մարդկանց իրեն աջակցելու։

Որպիսի՜ անամօթ ստախօսութիւն։ Եթէ բանտարները փորձէին բարձրացնել կարմիր դրօշակ, ամբողջ փողոցները կը լցուէին զօրքերով (ի դէպ այժմ քաղաքում գտնւում է մօտ 6,000 զինուոր, որոնք բերուել են ապագայ ցոյցերը դադարեցնելու նպատակով), իսկ այժմ ոչ ոք չէ երևում թէ զինուորներից և թէ ոստիկաններից և ամէնքն էլ դարձել են „անզօր“։

Գիշերը մի կերպ անցկացրինք, որոշելով միայն մի քանի ատրճանակ ցրել ինքնապաշտպանութեան համար, խստիւ պատուիրելով նախայարձակ չլինել։ Այսօր առաւօտեան, երբ արդէն ամէն ինչ խաղաղ էր երևում, ենթադրեցինք թէ ընդհարումը արդէն վերջացաւ։ Եւ իրաւ։ Փորձեր եղան խանութները բանալու. մարդիկ դուրս եկան փողոց։ Մեր առաջին գործը եղաւ դուրս գալ և մաքերը խաղաղացնել։ Դեռ մեզ էր յաջողւել մի երկու տեղ անցնել, մինչև իսկ վերաւորների ճիշդ թիւն իմանալ, երբ լուր բերին, թէ Բալախանիից մի քանի տասնեակ թիւրքեր են եկել և արդէն խանութները նորից փակում են մէկմէկու յետևից։ Մի ժամ անցած խանութների մեծամասնութիւնը արդէն փակած էր և ամէնքն էլ սարսափահար փախչում էին։ Թիւրքերը արդէն մօտենում էին քաղաքի կենտրոնին։ Մի քանի րոպէում քաղաքի զանազան մասերը կտրեցին միմեանցից և անց ու դարձը դարձաւ անկարելի։ Թիւրքերը իրենց ձեռքն առան Շամախինկայ, Արմեանսկի և Վարանցովսկի փողոցների մի մասը, Բազարնայա փողոցը և Պարապետի մի մասը. իսկ Սև քաղաքի կողմից Տէլէֆոննայա փողոցի մի մասը, կենտրոն է Մալականսկայա փողոցը, Մալականսկի այգու չորս կողմը մինչև Տէլէֆոննայա, Մարինսկայա, Գիմնազիսկայա և դրանց զուգահեռական փողոցները հայերի ձեռքն էին։ Ատրճանակների ձայները լսւում էին ամէն կողմից, դիակները փռւում էին մէկը միւսի ետևից, անցուդարձը դադարեց, օտարազգիները խնայւում էին երկու կողմից ևս։

Թիւրք խուժանը սկսեց յարձակւել հայերի այն խանութների վրայ, որոնք գտնւում էին Ցիցիանովի սկվերի դիմաց։ Դաշնակցական կոմիտէն նկատելով, որ խուժանը չափը անցնում է և ոստիկանութիւնը այլևս ոչ միայն չէ արգելում, այլ և խրախուսում, աջակցում է՝ որոշեց մտնել ներգործական դերի մէջ և կռւել։ Ժամը 2-ից թիւրքերը այլևս չէին համարձակւում անցնել քաղաքի որոշ թաղերով։ Սակայն հարկաւոր էր մտածել և քաղաքի միւս տեղերի մասին։ Տարաբախտաբար մեր ձեռքի տակ եղած զէնքերը այնքան քիչ էին, որ պէտք էր մտածել պահեստատեղերից ձեռք բերելու, վերցնել բոլոր եղածները և թոյլ չտալ, որ խուժանը իջնի մեր սահմանները։ Ձեռքի տակ եղած զէնքերը, փամփուշտները և զինւորները ուղարկեցինք քաղաքի միւս մասերը ամրապնդելու։ Նոյն օրը հնչակեաններից եկան մեզ մօտ և յայտնեցին, որ իրենք ունեն փամփուշտ և ատրճանակ։ Սակայն դրանք գտնւում են շատ անապահով տեղ և պէտք էր հանել։ Այդ կատարւեց, բայց աննշան էր քանակը — մօտ 275 փամփուշտ։

Մերոնք քաջաբար պաշտպանեցին բոլոր դիրքերը իրենց փոքրիկ զէնքերով։ Մի խումբ ընկերներ օրինակելի անձնուիրութեամբ, վտանգի ենթարկւելով, բերեցին և բաժանեցին զէնքերը։

(Շարունակելի

IV

Բագու 13/26 փետրուարի

Բագուն բոլորովին փոխւել է, ինչ չէինք տեսել, տեսանք։ Դէպքից յետոյ ահագին յեղաշրջում եղաւ։ Հաշտութիւնից յետոյ, ամէն օր թէ Բագու և թէ Բալախանի տեղի են ունենում միտինգներ, 3-4,000 մարդուց բաղկացած։ Հռետորները, նախ քան խօսելը, պարզ կերպով յայտնում են, թէ իրենք ինչ կուսակցութեան են պատկանում։ Հռետորների մեծագոյն մասը թիւրքերից են։ Խօսել է „Կասպի“ լրագրի խմբագիր Թոփչիբաշեվը, նրա աշխատակից Աղաեվը և մի քանի ուրիշ ինտելիգենտ թիւրքեր։ Վերջիններից մէկը իմիջի այլոց հետևեալ փաստն է պատմել։ „Կոտորածի երկրորդ օրը, երբ կրակ էին տւել Լալայեանի տունը, նահանգապետը փողոց է դուրս գալիս պրիստաւ Շախտախտինսկու հետ՝ շրջապատւած 50 կօզակներով։ Հասնում են Շամախինկայ, ուր այրւում էր Լալայեանի տունը, միջի մարդկանցով։ Թիւրքերը տեսնելով նահանգապետին՝ զէնքերը թաքցնում են։ Նահանգապետը կանչում է նրանցից մի քանիսին և շատ քաղցր ձայնով ասում. „Մի թաքցնի, ի՞նչ սիստէմի են ձեր ատրճանակները, արդեօք շատ մարդ սպանեցի՞ք, և աւելացնում է. սպանեցէք ինչքան կարող էք, միայն տները այդպէս մի աւերէք“։ Նահանգապետը խօսում է ռուսերէն, իսկ Շախտախտինսկին թարգմանում է նրա խօսքերը թիւրքերէն. „Հայերը թագաւորի դէմ են գնում. նահանգապետը հրամայում է բնաջինջ անել հայերին՝ իրենց գոյքով“։ Իւրաքանչիւր խօսող իր ճառը վերջացնում է „կորչի՛ ոստիկանութիւնը, կորչի՛ միապետութիւնը“ խօսքերով և հազարաւոր ամբոխը կրկնում է „կորչի՛, կորչի՛“։

Չորրորդ օրը ոստիկանութիւնը փորձեց խանգարել այն ժողովը, որը նշանակւած էր ցիրկում։ Հասարակութիւնը ցիրկից վերադարձաւ կլուբը և դռները կոտրատելով ներս թափւեց։ Մի երկու ժամից յետոյ գալիս է ոստիկանապետի տեղապահը (ոստիկանապետ Դեմինսկին հեռացրւած է արդէն) և խնդրում է ցրւել, բայց հասարակութիւնը թոյլ անգամ չի տալիս նրան վերջացնել խօսքը՝ աղաղակելով „կորչի՛ ոստիկանութիւնը“։ Ոստիկանապետը ստիպւած հեռանում է։

Նոյն օրը կար և ուսանողական ժողով։ Ուսանողները տեղ չգտնելով՝ կոտրում են ամառւայ կլուբի դռները և այնտեղ հաւաքւում։ Բոլոր միջնակարգ դպրոցների աշակերտները վճռել էին դադարեցնել պարապմունքները, մինչև որ չքննւեն արիւնհեղութեան պատճառները և չպատժւեն մեղաւորները։ Այսօր ուսուցչական ժողով կար, ծնողները հրաւիրած են խորհրդի։

Միտինգներ են լինում և միւս քաղաքներում։ Թիֆլիս, վանքի բագում հոգեհանգիստ է կատարւել 7-8,000 հոգու ներկայութեամբ։ Հոգեհանգստից յետոյ խօսողներ են եղել։

Թիֆլիսում տարածւեր է մի թռուցիկ, որով զգուշացնում են վրացիներին, իբր թէ հայերը պատրաստւում են կոտորել նրանց։ Վրացիները գլխի են ընկնում, թէ ի՛նչ աղբիւրից է այդ լուրը։ Ցայտնւում է, որ Բագուի դէպքից երկու ամիս առաջ, այնտեղ էլ թռուցիկ է տարածւել թիւրքերէն լեզուով, որի մէջ ասւած է եղեր, թէ հայերը պատրաստւում են կոտորել ձեզ, թիւրքե՛ր, պատրաստւեցէք և մտածեցէք ինքնապաշտպանութեան մասին։ Խոստովանում է այժմ ամէն մի թիւրք։

Այս քանի օրս այստեղ տարածել էին, թէ հայերն ու թիւրքերը կոտորելու են ռուսներին։ Հետևանքը այն եղաւ, որ ռուս բանւոր դասակարգից 400 հոգի, կին թէ տղամարդ, հեռանում են քաղաքից։ Քաղաքի բնակիչների 1/3-ը հեռացել է քաղաքից։ Շատ հայ խանութներ դեռ ևս փակ են։ Ամէն մի ձայն, ամէն մի աղմուկ ստիպում է մարդկանց փակւել տներումը։ Սարսափը այնքան մեծ է, որ թէպէտ այսօր ամէնքն էլ

գիտեն, որ աղէտը ոստիկանութեան գործն էր և որ չի կարող կրկնուել գոնէ լայն ծաւալով, այնուամենայնիւ ամէնքը սարսափի տակ են։ Քաղաքը զինուորական դրութեան է ենթարկուած։ Առաւօտը 6-ից մինչև երեկոյեան 8 ժամը միայն կարելի է փողոց դուրս գալ։ Գիշերները իրաւունք չկայ դուրս գալու։

V

Թիֆլիս, 14 փետրուարի

Երևի արդէն ձեզ հասաւ Բագուի սոսկալի, աներևակայելի աղէտի լուրը։ Այս բարբարոս կառավարութիւնը կազմակերպել է հայերին ջարդելու ծրագիրը՝ թիւրք խուժանի ձեռքով և ծրագրի առաջին մասը գործադրեց Բագուում։ Չորս օր և գիշեր շրջակայ գիւղերից խուժած թիւրք ամբոխը, զինուած լաւ զէնքերով, արքունական հրացաններով և ատրճանակներով, միացած Բագուի խառնիճաղանճ թիւրք տարրի հետ՝ կոտորում էր հայերին, անլուր անգթութիւններ գործում, կողոպտում, հրկիզում, իսկ կառավարութեան ոստիկանութիւնը, զօրքը կանգնած լոկ հանդիսատես էր, և թիւրք ամբոխին զինաթափ անելու կամ զսպելու փոխարէն, ընդհակառակը, զինաթափ էր անում հայերին։ Ամէնքը և՛ հայ, և՛ ռուս, և՛ թիւրք մեղադրում են նահանգապետ Նակաշիձէին, որ գնացել էր Պետերբուրգ և վերադառնալով իրագործել այդ դժոխային „ծրագիրը“։

Հայերը անպատրաստ գտնուեցին, որովհետև ոչ ոքի մտքից չէր կարող անցնել այդպիսի դժոխային ծրագիր։ Անպատրաստ գտնուեցին առաջին օրերը և յեղափոխական ուժերը. այնուամենայնիւ դաշնակցական խմբերը կարողացան կոտորուող հայ ժողովրդին օգնութեան հասնել և իրենց կողմից մի լաւ դաս տալ թիւրքերին և այդ հանգամանքը ստիպեց վերջիններին հաշտութիւն անել...

Արիւնահեղ էր գործողութիւնը, որի առաջ կարծես նսեմանում են թիւրքական ջարդերը։ Ո՞վ է յանցաւորը։ Ուշադրութեամբ կարդացէք Բագուի դէպքերին վերաբերեալ կովկասեան լրագիրները և դուք կը տեսնէք, որ չնայելով ցենզուրային, հէնց այն, ինչ որ տպած է այդ թերթերում, բաւական է ամենապերճախօս կերպով ապացուցանելու կառավարութեան մեղսակցութիւնը։ Ամէնքը միաբերան ասում են. „կառավարութիւնը զինեց թիւրք ամբոխը“։

Առաջին րոպէին սոսկալի աղէտը թմրեցրեց, շշմացրեց բոլորին, ապա իմանալով, որ այդպիսի կոտորածների բանկումն աշխատում են պատրաստել և միւս քաղաքներում՝ Նուխի, Գանձակ, Շամախի, Նախիջևան, ուր թիւրք տարրը աւելի զօրեղ է, հասարակութեան բոլոր խաւերը շտապեցին ամէն միջոց ձեռք առնել և այդ վտանգի առաջն առնել։ Միջոցներ են ձեռք առնուած ամրապնդելու երկու հարևան տարրերի բարեկամութիւնը։ Արդէն Գանձակում, Երևանում և Թիֆլիսում թիւրքերը և հայերը միացած գործում են այդ ուղղութեամբ։ Միջոցներ են ձեռք առնուած նոյնպէս Պարսկաստանի հայ ժողովրդի ապահովութեան համար։

Բայց դուք մեծ գործ ունէք այդտեղ անելու։ Ցայտարարեցէք Եւրոպային ռուս „քրիստոնեայ“ կառավարութեան սոսկալի ոճիրը, գրգռեցէք հասարակաց կարծիքը, սարքեցէք միտինգներ, բողոքներ Պարիզում և ամբողջ Եւրոպայում։ Խօսեցրէք մամուլը, ցասումն թողտիրէ ամէնուրեք այս անարգ բռնութեան դէմ, որը իր ստոր նպատակներից մինն է դարձրել հայերի վերջնական ջնջումը։

Կովկասում զայրոյթը անսահման է մանաւանդ նահանգապետ Նակաշիձէի դէմ։ Իր ոճիրը արդարացնելու համար՝ այդ յանցագործը հեռագրել է կառավարչապետի օգնական Մալամային, որ „իբր հայերը յորդորում են եղել թիւրքերին ապստամբել ռուսների դէմ և կոտորել նրանց, իսկ թիւրքերը զայրացած այդ բանից, իբրև հաւատարիմ հպատակներ, իրենց վրէժն են կամեցել հանել հայերից“։ Ինչպէս տեսնում էք, կրպարտութիւնը ոչ չափ ունի, ոչ սահման։

VI

Բագու, 17 փետրուարի

Այստեղ այժմ տիրում է խաղաղութիւն, — զինուած խաղաղութիւն։ Սկսել է բանկէտների մի շարք, որ համարեայ ամէն օր տեղի է ունենում կլուբում կամ քաղաքական տան դահլիճում։ Անէծքներ է, որ թափւում են բռնակալութեան և նրա ներկայացուցիչների հասցէին, այնքա՜ն բացարձակ կերպով, որ Բագուն առաջին անգամն է տեսնում։ Լսած կը լինիք արդէն, որ աշակերտական „անկարգութիւններ“ տեղի ունեցան թէ Բաթում և թէ Թիֆլիս։ Այս ամսի 15-ին էլ սկսեցաւ այստեղ։ Նշանը տուեցին ըէալիստները, որոնք իրենց պարապմունքները ընդհատելով՝ գուրս են թափւում և Ալէքսանդր III գիմնազիայի պատուհանները ջարդելով՝ ստիպում են գիմնազիստներին ևս միանալ իրենց հետ։ Շուտով շարժման միանում են և օրիորդական գիմնազիաները և Ս. Նինայի դպրոցի աշակերտուհիներ. դասատուութիւնը ամէն տեղ ընդհատւում է. իսկ աշակերտական խմբերը մեծ բազմութեամբ փողոցները շրջելով „Մարսելիէզ“ են երգում։ Այժմ ուսումը ընդհատած է այստեղի բոլոր դպրոցներում։

Փետրուարեան դէպքերից վնասուածների օգնութեան համար մի կոմիտէ է կազմակերպուած նահանգապետի նախագահութեամբ։ Այդ բանի դէմ բողոքեցին թէ հայ և թէ թիւրք հասարակութիւնները, որոնք իշխան Նակաշիձէին միայն մահ են ցանկանում։ Որոշուած է կազմակերպել օգնութեան համար մի այլ կոմիտէ՝ բաղկացած նահանգապետի խորհրդի, քաղաքային վարչութեան անդամների և հայ ու թիւրք հասարակութեան ազդեցիկ անդամներից և այդպիսով Նակաշիձէի կոմիտէն ֆիկցիա դարձնել։ Նաւթարդիւնագործողների խորհուրդը վնասուածների օգտին նուիրել է 100 հազար ռուբլի։

VII

Բագու, 17 փետրուարի

Մի քանի օր առաջ քաղաքային ժողովասրահում կայացաւ մի բազմամարդ ճաշկերոյթ, ուր ներկայ էին մօտ 2,000 մարդ։ Այդքան մարդկանց ներկայութեամբ, իմիջի այլ խօսողների՝ խօսեց և մի կիսաինտելիգէնտ թիւրք երիտասարդ, որ հաստատեց հասարակութեան առջև հետևեալը.

„Թէ ի՞նչ դեր է խաղացել ոստիկանապետը կոտորածը առաջ բերելու գործի մէջ ընդհանրապէս և ի՞նչ է արել ինքը նահանգապետ Նակաշիձէն, յատկապէս, երևում է և հետևեալ փաստից, որ ինքս իմ ականջովս եմ լսել։ Ամսի 7-ին Տատարսկայիա փողոցով անցնում էի, երբ տեսայ նահանգապետին, որ կօզակներով շրջապատ-

ւած գալիս էր։ Թիւրքերի մի զինուած խումբ տեսնելով նրան՝ կանգ առաւ։ Նահանգապետը կանչեց իր մօտ թիւրքերին և պրիստաւի միջոցով յայտնեց նրանց հետեւեալը. „Հայերը մեր ողորմած թագաւորի դէմ բունտ են անում և թագաւորը հրամայել է նրանց պատժել, բայց իրաւունք չեմ տալիս տներ, խանութներ կողոպտել", խրախուսեց ու գնաց։ Այս բոլոր խօսակցութիւնը ես իմ ականջներով լսեցի"։ Այսօր ասացին, որ այդ թիւրքին իւրայինները բանել սաստիկ ծեծել և մինչև իսկ մահ են սպառնացել, եթէ նա համարձակի մի այլ տեղ կրկնել։

Մեր ընկերներից մէկը այդ թիւրքից ստացել է սեփական ձեռքով գրած միևնոյն վկայութիւնը։ Նոյն թիւրքը Ճաշկերոյթին բացարձակ անուանեց երկու թիւրք պրիստաւներին՝ Մէհմէտբէկով և Սուլթանով և մի „օկոլոդոչնի"՝ Շախտախտինսկի, որոնք Նահանգապետի պատուէրի համաձայն՝ ամենագարշելի դերն են խաղացել կոտորածը առաջ բերելու և ղեկավարելու մէջ։

Իշխան Ամիլախվարին, որ Նակաշիձէին պաշտպանելու հակում ունի, եկաւ թէ չէ, սկսեց պատասխանատուութիւնը ձգել կօմիտէների վրայ։ Տեղական հայ հարուստների հետ խօսելիս, իմիջի այլոց, ասել է. „Մեր գիւղերում ինչ որ ես հրամայում եմ, գիւղացիները լսում են և հնազանդւում. միթէ՞ դուք հայերդ չէք կարող ձեր կօմիտէներին զսպել"։

VIII

Փետրուարի 11/24-ին, Բալախանիում, Նաւթարդիւնաբերողների խորհրդի հիւանդանոցի շինութեան մէջ կայացաւ մի բազմամարդ ժողով, բաղկացած հայ, թիւրք և ռուս ազգութեան պատկանող բանւորներից և մասամբ արդիւնաբերողներից, թւով մօտ 1,000 հոգի։ Ընդունւեց հետևեալ որոշումը.

„Ժողովը քննելով վերջին օրերս Բագու քաղաքում տեղի ունեցած դէպքերը, եկաւ հետևեալ եզրակացութիւններին.

„1) Բագւի թիւրք և հայ ազգաբնակութեան մէջ ոչ մի լուրջ ազգայնական թշնամութիւն չկայ, ապացոյց՝ նրանց երկարատև խաղաղ կենակցութիւնը։

„2) Հայերի և թիւրքերի երեք օր շարունակւող փոխադարձ վայրենի կոտորածը ամբողջապէս առաջ է եկել ոստիկանութեան և կառավարութեան այլ պաշտօնեաների ձեռքով թիւրք խուժանը հայերի դէմ գրգռելուց։

„3) Ռուսաց միապետութիւնը, յանձին իր տեղական ներկայացուցիչների, փորձում է յարատևել իր գոյութիւնը ազգային թշնամութիւն և ատելութիւն սերմանելով։ Զանազան ազգութիւնները միմեանց դէմ կանգնեցնելով, կառավարութիւնը ձգտում է՝ մի կողմից ամբողջ ազգաբնակութեան ուշադրութիւնը շեղել ժողովրդի իսկական թշնամուց—կառավարութիւնից,—միւս կողմից յոյս ունի այդպիսով յեղափոխական կազմակերպութիւնները թուլացնել։

„4) Վերջապէս Բագու գտնւող բոլոր ազնիւ մարդկանց պարտքն է՝ առանց ազգայնական խտրութեան պարզել բոլորին և ամենուրեք տեղի ունեցած դէպքերի իսկական պատճառը, որպէս զի կառավարութեան այդ վերջին ճիգն էլ՝ ազգային թշնամութեան վրայ յենւելը, այդ նոյն կառավարութեան դէմ դառնայ և այդպիսով իրականանայ Ռուսաստանի բոլոր ազնիւ քաղաքացիների նւիրական ցանկութիւնը—միապետութեան ոչնչացումը"։

ԲԱԳՒԻ ԹԻՒՐՔԵՐԻՆ *)

Մեր քաղաքը արիւնալի, ամօթալի գործողութիւնների ասպարէզ էր դարձել։

Չորս օր ականատես և ակամայ մեղսակից էինք անմիտ, զզուելի եղբայրասպանութեան։

Թափւեց շատ անմեղ արիւն, ընկան բազմաթիւ մարդկային զոհեր։

Հարևանը զինւեց հարևանի դէմ և սկսւեց կոտորած՝ վայրենի, անփառունակ և ամօթալի։

Թէ ո՞ւմ վրայ է ընկնում այդ սարսափելի օրերի պատասխանատուութիւնը,—մենք դեռ յետոյ կը վերադառնանք դրան։

Այժմ անկեղծ սրտով ողջունում ենք վերականգնւած խաղաղութիւնը և ցանկանում ենք, որ դա լինի ամուր և ընդմիշտ, որովհետև գիտենք և լաւ յիշում ենք, որ ոչինչ բաժանելիք չունենք թիւրքերի հետ։ Մենք չունենք միմեանց հակասող շահեր, եթէ մենք զէնքի դիմեցինք այդ միմիայն նրա համար, որ ստիպւած էինք պաշտպանել մեր պատիւը, մեր կեանքն ու մեր կայքը։

Բայց հէնց որ հնչեց խաղաղութեան հրաւէրի առաջին կոչը, մենք թեթևացած սրտով ցած դրեցինք հարևանների արիւնով ներկւած մեր զէնքերը։

Այդ արիւնին մենք ծարաւի չէինք և չենք էլ ծարաւել երբէք։ Մեծ զզւանքով ենք յիշում դեռ նոր անցած օրերը և գործ կը դնենք մեր բոլոր ուժերը, որ նրանք այլևս չկրկնւեն։

Հէնց նոյն այդ հաշտութեան ենք հրաւիրում ձեզ, մահմէտականներ, մի՛ փնտռէք թշնամուն այնտեղ, ուր նա չկայ և մի՛ գործածէք ձեր զէնքերը այնպիսի մի գործում, որը կը ծածկէ ձեզ ոչ թէ փառքով, այլ ամօթով։

Հ. Յ. Դ.

ԲԱԳՒԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

14 փետր. 1905

ԿՈՎԿԱՍԻ ԲՈԼՈՐ ԱԶԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՆ

Քաղաքացիներ,

Ինքնակալ կառավարութիւնը դարերով ճնշում և կողոպտում է ժողովրդին։ Նրա բռնութիւնը հասաւ ծայրայեղութեան և ժողովրդի համբերութիւնը հատաւ։ Այն անհաւասար կռիւը, որ դժգոհների մի խումբ վաղուց սկսել էր մղել թագաւորի ինքնակալութեան դէմ, նետզհետէ արծարծւեց և գրաւեց ժողովրդի աւելի և աւելի լայն խաւերը և վերջապէս փոխւեց մի հզօր յեղափոխական հեղեղի, որ պէտք է քշէ ու ջնջէ երկրի երեսից ցարի գահը։

Ինքնակալութիւնը ճնշում և խեղդում է բոլորին։ Եւ բոլորը ոտքի ելան նրա դէմ, ժողովրդի բոլոր խաւերը և բոլոր ազգութիւնները, որոնք ապրում են լայնածաւալ Ռուսաստանում։

Ցարի ինքնակալութիւնը սերմանում էր խառնակութիւն և այժմ հնձում է իր սերմանածի պտուղը—ժողովրդի ատելութիւնը։ Կառավարութիւնը իր բոլոր հպատակներին, ամբողջ ժողովուրդը, դարձրեց իր կատաղի թշնամին։ Բոլորը դժգոհ են նրանից, բոլորը հակառակ են նրան, և նա ինքը հակառակ է բոլորին։ Երերաց թագաւորի ինքնակալութիւնը։ Նա զգաց ժողովրդի հզօր հոսանքը, և նրա

*) Այս նամակը տպագրւեց եւ տարածւեց նոյնպէս եւ ռուսերէն լեզւով։

առաջ կանգնեց ժողովրդական վրէժխնդրութեան ահեղ պատկերը—յեղափոխութիւնը։

Որպէս զի իր սեփական գոյութիւնը պաշտպանէ, որպէս զի ժողովրդի աչքում բարձրացնէ իր կոտրած վարկը՝ կառավարութիւնը ձեռնարկեց աննպատակ պատերազմի Ճապոնիայի հետ, մի պատերազմ, որ ոչ ոքին հարկաւոր չէր, բայց միայն կառավարութեանը։ Սակայն մի շարք պարտութիւններ ցամաքի և ծովի վրայ՝ բաց արին ցարի ռէժիմի ամբողջ ապականութիւնը, այնպէս որ կառավարութեան այս զէնքն էլ իր դէմ ուղղւեց։ Ուրեմն նրա այս հնարագործութիւնն էլ չաջողւեց, և հարկ եղաւ դիմել ուրիշ՝ յաճախ արդէն փորձուած միջոցի՝ կործանւող գահը փրկելու համար—այն է ազգաբնակութեան մի մասը միւսի դէմ գրգռելու, որպէս զի այս միջոցով յետ մղէ այն հարուածը, որ ուղղուած է ինքնակալութեան դէմ։

Նա կազմակերպեց խուժանների խմբեր, որպէս զի որսան ու կոտորեն ազատութեան համար կռւողներին. նա կազմակերպեց հրէական ջարդեր, ինչպէս Կիշինեվում, Գոմէլում և ուրիշ քաղաքներում, և այժմ էլ գիտենալով որ Կովկասում ապրում են բազմատեսակ ազգութիւններ, այստեղ էլ նոյն միջոցին է դիմում։

Այս նպատակով էահա, որ թագաւորի գազան պաշտօնեաները կազմակերպեցին Բագւի կոտորածը։ Օգտւելով մահմէտական ազգաբնակութեան տգիտութիւնից և կուրութիւնից և նրան նախապէս զինելով՝ այդ պաշտօնեաները նրան բաց թողեցին անպաշտպան և անզէն հայերի վրայ։ Նրանք խոստացան թուրքերին, որ բոլորովին անպատիժ կը մնան, և ահա Բագւում տեղի ունեցաւ մի զարհուրելի եղեռնագործութիւն, որի համեմատութեամբ Կիշինեվի սարսափները ոչինչ են։ Հինգ օր է արիւն է հոսում։ Հառաչանք ու ողբ լցրել են քաղաքը։ Մահմէտական խաւար ժողովուրդը, ոստիկանութիւնից քաջալերութիւն գտնելով, այնպիսի գազանութիւններ է գործում, որոնք գերազանցում են նոյնիսկ թիւրքական գազանութիւններից։

Հապա ոստիկանութի՞ւնը, հապա զօ՞րքը։ Նրանք չեն երևում։ Նրանք անում են այն՝ ինչ հրամայուած է—չխանգարել մահմէտականներին և խլել զէնքը՝ պաշտպանւող հայերի ձեռքից։ Երբ հայերը դիմում են զօրքի օգնութեանը՝ սրանք պատասխանում են. «Մեզ չէ հրամայուած միջամտել»։ Նահանգապետը յայտարարում է, թէ զօրք չունի կոտորածը դադարեցնելու համար։

Անամօ՜թ սուտ։ Երբ բանւորներն են դուրս գալիս ցոյց անելու, այն ժամանակ զօրք լինո՜ւմ է։ Այն ժամանակ նրանք ամբողջ քաղաքը մի րոպէում զինուորական բանակի են վերածում, իսկ ա՜յժմ — այդ նրանց ձեռնտու չէ։

Քաղաքացինե՜ր. Այս բոլորը մեռնող ռէժիմի վերջին ջղաձգութիւններն են։ Ինքնակալութիւնը զգում է, որ իր օրերը համրած են, և դիմում է վերջին միջոցին։ Այսօր նա մահմէտականներին է զինում հայերի դէմ, վաղը վրացիներին կը զինէ հայերի կամ մահմէտականների դէմ, և այսպէս շարունակ։ Մենք չունենք ապահովութիւն վաղւայ օրւայ համար։ Ինքնակալութիւնը ամէն միջոցի կը դիմէ, որպէս զի կարողանայ իր խղճուկ գոյութիւնը պահպանել։ Վաղը այստեղ էլ կարող են կրկնւել Բագւի կոտորածի սարսափները։

Դէ՛հ, ուրեմն, քաղաքացիներ, ոտքի կանգնենք մենք ինքներս՝ մեր իրաւունքները, մեր կեանքը պաշտպանելու։

Եթէ ոստիկանութիւնը փորձ անէ այսպիսի գազանութիւններ կազմակերպել և ուրիշ տեղերում—մենք այդ թոյլ չենք տալ։ Մենք առաջ կը գանք։ Բայց առաջ կը գանք միացած ոյժերով մեր ընդհանուր թշնամու դէմ, այս կոտորածների գլխաւոր պատճառի—ինքնակալութեան դէմ։ Մենք թոյլ չենք տալ. որ կառավարութիւնը յափշտակիչների մի խմբի հետ կոտորէ և կողոպտէ խաղաղ քաղաքացիներին։ Մենք մեր բոլոր ոյժերը կ'ուղղենք ոստիկանութեան, ժանդարմների դէմ, զզւելի թագաւորի այդ զզւելի ստրուկների դէմ։

Թող բոլորիս նշանաբանը լինի՝ բոլորը մէկի համար և մէկը բոլորի համար։

Կորչի՜ ցարի ինքնակալութիւնը։
Կեցցէ՜ ազգերի համերաշխութիւնը։
Կեցցէ՜ ապագայ յեղափոխութիւնը։

ՌՈՒՍ. ՍՕՑ.-ԴԷՄՕԿՐԱՏ. ԲԱՆՒՈՐ. ԿՈՒՍԱԿ.
ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՄԻԱՑԵԱԼ ԿՈՄԻՏԷ
ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՍՕՑ.-ԴԷՄՕԿՐԱՏԱԿ. ԿՈՒՍԱԿ.
ԹԻՖԼԻՍԻ ԿՈՄԻՏԷ
«ՍԱՔԱՐԹՎԵԼՕ» ՍՕՑԻԱԼ-ՖԷԴԷՐԱԼԻՍՏ.
ԹԻՖԼԻՍԻ ԿՈՄԻՏԷ
ՍՕՑ.-ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ.-ԹԻՖԼԻՍԻ ԿՈՄԻՏԷ
ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԿՈՄԻՏԷ

12 փետրւարի 1905 թ.
Թիֆլիս

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԽԱԲՐԻԿՆԵՐ

(ԾՐԾՍՈՒՆՆԵՐՆՔՆԵՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿ)

Ս. Պետերբուրգ, 24 փետրւարի

Սոսկումի օրերին յաջորդեցին քաղաքական „մխիթարութեան“ օրեր։ Եւ մեր անպատում դառնութեան մէջ հայ-թիւրքական արեան դեռ թարմ հետքերի վրայ՝ միակ սփոփանքն ու յուսատու ճառագայթը—դա համերաշխութեան կոչն է, որ ինչպէս հողմ պտոյտներ է գործում Անդրկովկասեան քաղաքների վրայ, այն բոլոր վայրերում, ուր դարերի հարևանները կարող էին միմեանց դէմ ծառանալ, Բագւի նմանութեամբ—սուրն ու ատրճանակը ձեռքին, արեան ծարաւը սրտի մէջ։

Կեցցէ՜ յաւիտեան գաղափարը։

Նա դարձեալ մի անգամ յաղթանակեց դարձեալ մի անգամ փշրեց բռնապետական գործակալների ծրագիրը և յետ մղելով խուժանի մահաբեր բնազդները, հպարտօրէն պարզեց համերաշխութեան դրօշը՝ ատելութեան և թշնամանքի վայրերում։

Այդ գաղափարը յամառութեամբ քարոզւեց, անթիւ յօդւածներ և գրքեր նւիրւեցին նրան, շատ գլուխներ նրա տարածման տենչով վառւեցին—սակայն նա մնաց սահմանափակ, դուրս ժողովրդական մեծամասնութեան գիտակցութիւնից։ Ամբոխը չլսեց այդ կոչը։ Եւ ահա մի տխուր առաւօտ, երբ անարգ ոստիկանութիւնը աչքով արեց, գազանացած՝ մարդը դուրս նետւեց իր խաղաղ անկիւնից, և ստորագոյն դաւադրութեամբ յարձակւեց իր նմանի վրայ, պատրաստ պատառ պատառ անելու այն բոլորը, ինչ որ այլ կրօն, այլ ծագում, այլ հակումն ունի...

Սակայն դա դեռ սկիզբն էր։ Արիւնը հոսեց միայն մի քաղաքում — Բագու։ Գազանութեան հուրը, բորբոքւած ոճրագործների ձեռքով, տրամադիր չէր ամփոփւել միայն

մի քաղաքում և մէ գաւառում։ Փրփրած կատաղութեամբ՝ նա ուզում էր առաջնեալ, սաբաթուել, արիւն և արտասուք սփռել ամենուրեք. նոյնիսկ այն վայրերում, ուր մոլեռանդութիւն չկար, բայց կար և գիտի լինէր վրէժը, հատուցման անհաճոյ, բայց սանձահարող զէնքը։

Եւ այդ ահաւոր բռնկին ահա՝ հնչեց համերաշխութեան կոչը—զօրաւոր և հրապուրիչ, կենդանարար ու խրախուսող։ Նա օդի մէջ լցնուեց։ Նրա ալիքները ուժգին շարժմամբ հասան բոլորի ականջին, — փողոցներում ու հրապարակների վրայ, եկեղեցում, մզկիթների մէջ հնչեցին գեղեցիկ, յուզիչ խօսքեր, ընդունակ թափանցելու ամբոխային խաւերը, կարող՝ հոգի ու սիրտ տալու նոյնիսկ ծայրայեղ յուռնաւանների։

Եւ որպիսի գեղեցիկ սեռարաններ։

Քրիստոնէական նկեղեցում, ուր երբեմն մահմէտական ատելութեան նշանակէտն էր. և մզկիթներում, ուր շատ քիչ էր ոաք կոխում հաւատացող-քրիստոնեան, կողք կողքի կանգնեցին անցեալի թշնամիները։ Ամբիոնի վրայ՝ եղբայրական սիրով՝ երէսաց նկեղ քահանան և մոլլան—երկու ուժերը աբէնլեան կրնամոլութեան—և նրանց բերանից հնչեցին եղբայրութեան խօսքեր, բուռն հրաւէր դէպի հաճերաշէջ կենսակցութիւն։ Թիֆլիս՝ հայոց մայր տաճարում. Գանձակ՝ մահմէտական մզկիթի մէջ և այլ քաղաքներում՝ թէ ռէկ և թէ միւս օրբավայրերում՝ ներկայ եղողները, թիւրք և հայ, հոգեհանգստեան աղօթքներ մրմնջացին շահերի յիշատակին, աղօթքի մէջ միացրին ներանց, որոնք երբէկ ոչ միայն բաժանուած և անկատ էին, այլև թշնամի և անհաշտ ոսոխ։ „Մենք միևնոյն երկրի զաւակներն ենք, ապրում ենք նոյն հողի վրայ, խմում ենք նոյն ջուրը,—ասաց շէյխ-իւլ-իսլամը իր ճառի մէջ—և թող անէծքի ու կրակի բաժին դառնայ այն չարամիտ ոգեղէնը, որ կուսեցրեց դարերի հարևաններին, երէկուայ հաշտ եղբայրներին։ Թող անիծուի նա“... Մի այլ մզկիթում, դարձեալ նոյն զգացմունքներով վառուած, թիւրք-շինուորականը այս խօսքերով վերջացրեց իր ճառը. „Հայեր, ռուսներ, վրացիներ։ Սերեցէք, մոռացութեան առէք Թագի չարագործութիւնները, որ մեր այնուհետև եղբայրները գործեցին անդիտակցաբար, կոյր գործիք դարձած նենգամիտ մարդոց ձեռքում։ Մենք այդ մեղքը պէտք քաւենք՝ անխարդախ բարեկամութեամբ։ Մոռացութեան տուէք եղածը, ներեցէք մեզ“... Ու ներկայ եղողները սաբասափահար՝ թափուած արիւնից և սիրտ առած վաղուան հաշտութեամբ, արտասուք էին թափում ու գրկախառնւում...

Այդ սրտաշնչող սեռաքանների դիմաց՝ եթէ կայ մի սև-մարմին, որ դժգոհ է, թէև լսելային, դայլայլած, թէև գաղանի կերպով—դա կառավարութիւնն է, „բարժանիր, որ աքրեսա“-ի հեղինակը։ Ազգերասնական թերակղզու վրայ կառաջանները սաեղծագործող հոգիները, անշուշտ, յուսախաբուած են և նոյնիսկ յուսահատած, որովհետև ժողովրդական ըմբռստացած համը՝ անպատդար „պաքիժ, պաքիժ“ է գոչում, և արդէն ոգի մէջ գծագրւում է ռեակցիոնական դաշոյնը...

Չը խրատած մի քրքջից, ցաբերմի դարձակները երկրորդում են իրենց „քաղաքական փորձերը“ այլ տեղ, այլ շրջաններում։ Թագի գնդերից հայոց մի շարան անցած, Թիֆլիսում ազգայոյզ լրտեր պատեցին „վատցիները պատրաստում են հայերի վրայ յարձակուել“։ Այդ էր բռնանդակ թիւրը նոր-ազգոյն լրտի, դատ ունկան անկասկած ոստիկանութեան ղեկավարների առանձնասենեակներից։ Լուրը այնքան տարածում գտաւ, որ վրաց ուսանողներիտասարդութիւնը, քաղաքական տակտի հրամայական պահանջ համարեց՝ յայտարարել, որ այդ ամէնը չարամտութեան ստեղծագործութիւն է, քանի որ վրաց հասարակութիւնը այնքան խոցոտուած միապետութեան հարուածներից, քաղաքական տհասութեան ապացոյց կլտայ, եթէ թշնամին որոնէր ոչ թէ կառավարութեան բանակում, այլ հարևան ժողովրդի մէջ, նոյնքան և գուցէ աւելի դժբախտ, ինչքան ինքը...

Հայ-վրացական համերաշխութեան ցոյցերը չսահմանափակուեցին այդ յայտարարութեամբ։ Երկու ժողովրդների մատաղ սերունդները միացած՝ հոգեհանգիստներ կազմեցին Թագի զոհերի յիշատակին, ժողովներ գումարեցին, ուր արտասանուեցին շաղկապող ճառեր և հաշտութեան արձագանքները թափանցեցին մամուլի մէջ. ժողովրդի բոլոր խաւերը։ Դա, իհարկէ, նախերգանքն է միայն։ Դեռ շատ խօսքեր են պէտք, խօսքեր՝ անկեղծ ու սրտաբուղխ, դեռ շատ ձեռնարկներ են հարկաւոր, համերաշխութեան ձեռնարկներ, որպէս զի կառավարչական պառակտող շունչը անկարող լինի թափանցել և թունաւորել հաշտութեան սրբազան գործը...

Ս. Պետերբուրգ, 1 մարտի

Կոմս Լորիսոնցով-Դաշկով կովկասեան կառավարչապետ նշանակելու լուրը, որ երկու շաբաթից ի վեր պտտում էր, հաստատուեց, և նա արդէն պատրաստւում է ճամբայ ընկնելու դէպի Թիֆլիս։

Առիթ կար կարծելու, որ իշխան Գալիցինի անմիջաքաջագործութիւններից յետոյ, որոնք ընդհանուր գրգռումն տարածեցին երկրի բոլոր կողմերում, նշանակէր մի այնպիսի անձ, որ կարող լիներ թէ իր անունով, թէ անցեալով և թէ ուղղութեամբ փոքր ինչ խաղաղացում մտցնել մտքերի մէջ։ Այդպէս եղաւ, օրինակ, 1891 թուին, երբ Դոնդուկով-Կորսակովից յետոյ, կառավարչապետի պաշտօնին կանչուեց Շերեմետեվ, անցեալը մոռացնել տալու և դժգոհութիւնը մեղմացնելու նպատակով։ „Անցկայ օրերին այդ „ղղուշութիւնը“ աւելի քան տեղին կը լինէր, քանի որ քաղաքական յոյզերը փոթորկել են ամբողջ Կովկասը...

Ցերմ խնկարկու Ալեքսանդր III-ի, մահերիմ մայր-թագուհու, անդամ ամենապոր ու յետադէմ „սակաւապետութեան“, որ վարում է բոլոր գործերը դժբախտ Ռուսաստանում, Կորսակով-Դաշկով դանկութիւն և հրահանգ ունի անշուշտ՝ շարունակելու ռուսացման քաղաքականութիւնը և „կարգ հաստատելու“ ինչպէս և ինչ միջոցներով էլ լինի։ Հանգիստ և հայածանքի քաղաքականութիւն, որ էլ հանգստացնի, էլ լսեցնի, այդ ընդհակառակը, նոր ուժ կը տայ քաղաքական ընդդիմութեան, որով բռնկուած է ամբողջ Անդրկովկասը։

Ի. ԱԿՈՒՄԻՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԻՆԻԵՆԵՐԻ ԱՐՑԱԳԱՆՔՆԵՐԸ, ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ

Բարի կատարեալ տեսիլ՝ մեր խորագրի ներքոյ դրուած գիրքն է արդէն 1) Բրիսելի Միջազգային ազգագրական Բիւրոյին, 2) Պարիզի Մարդկային Դրամատների Դպրոցինին և 3) Ռուս Ժողովրդի և Միապետական ազ-

գերի բարեկամների Դաշնակցութեան, Պարիզ,—խնդրելով նրանց հրապարակել ռուս կառավարութեան նորագոյն ոճիրները, կատարուած Կովկասում։

Բրիւսէլի Միջազգային Սօցիալիստ. Բիւրօն անմիջապէս հետեւեալ կոչն ուղղեց ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի սօցիալիստ կուսակցութիւններին ու նրանց օրգաններին.

Սիրելի ընկերներ,

„Մենք նոր ստացանք „Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան" օրգան՝ Ժընեվում հրատարակուող „Դրօշակ"ի խմբագրութիւնից մարտի 10 թուակիր մի նամակ, որ վերաբերում է Բագւի վերջին կոտորածներին։

„Ձեզ անյայտ չէ, որ ռուսական ճնշումները դրել են Կովկասը մշտնջենական պատամբութեան վիճակում։ Անկարող լինելով պատնէշ դնել ազատագրական շարժման առջև, որին մասնակից են այդ երկրի բոլոր ազգաբնակութիւնները, ցարի կառավարութիւնը կոչ է արել ֆանատիկոսութեանը և գրգռել է իրարու դէմ զանազան ազգութիւններին։

„Հրէաներին ջարդել տալուց յետոյ, Նիկոլայ Երկրորդի խորհրդականները վերսկսում են հայերի դէմ Աբդիւլ Համիդի արիւնոտ քաղաքականութիւնը, որ Միջազգային Սօցիալիստական Բիւրօն մատնել է քաղաքակրթուած աշխարհի ցասումին 1901 թուի հոկտեմբերի 18-ին։

„Գործադիր կոմիտէն կարծում է, որ ինքը թարգման կը լինի բոլոր սօցիալիստների, վերստին բողոքելով այն նախամտածուած ջարդերի դէմ, որոնց զոհ է հանդիսանում դժբախտ հայ ժողովուրդը։ Մենք համոզուած ենք, որ դուք կը միանաք մեր բողոքին, առնելով այն բոլոր նախաձեռնութիւնները, որոնք բղխում են 1900-ի Պարիզի Միջազգային Սօցիալիստական Կոնգրէսի որոշումից"։

Եղբայրական ողջոյններով

Գործադիր կոմիտէի կողմից՝

Քարտուղար ԿԱՄԻԼ ՀՈՒՍՄԱՆ

Այս հրաւէրին կցուած է „Դրօշակ"ի խմբագրութեան բացատրական նամակը, ուր մերկացրուած են ռուս կառավարութեան գարշելի դաւերը։

Սօցիալիստական մամուլը սիրով հիւրընկալեց Բիւրօյի կոչը և մեր նամակը։

*

Մարտի 20-ին Պարիզում տեղի ունեցաւ Անատոլ Ֆրանսի նախագահութեամբ բազմամարդ միտինգ կազմակերպուած „Ռուսաստանի ժողովուրդների բարեկամների Դաշնակցութեան" կողմից. Բագւի աղէտը մեծ տեղ բռնեց ատենախօսութիւնների մէջ և „Դրօշակ"ի վերը յիշած նամակը կարդացւեց ամբիոնից։

*

„Մարդկային Իրաւունքների Դաշնակցութեան" որոշման մասին ահա թէ ինչ ենք կարդում Պարիզի թերթերում.

„Մ. Ի. Դաշն. կենտրոնական կոմիտէն, ծանօթանալով իրեն ուղղուած Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան նամակի հետ,

„Հաստատելով, որ Բագւի մէջ առաջ բերելով հայերի կոտորած թիւրքերի ձեռքով՝ ցարը դարձաւ նման ու հաւասար Կարմիր Սուլթանին,

„Նկատելով, որ Կովկասում կիրառուած մեթօդը բնաւ չէ տարբերւում այն մեթօդից, որ կիրառւում է Լեհաստանում, Ֆինլանդիայում, Կիշնևում ու նոյնիսկ Պետերբուրգում,

„Նորոգում է իր պարտաւանքի արտայայտութիւնը մի քաղաքակիրթ կառավարութեան այդ անարժան ընթացքի դէմ"։

*

Եւրոպական մամուլի կարևոր օրգաններին մեր խմբագրութեան կողմից ուղղուած է հետեւեալ տպուած շրջաբերականը.

Պարոն,

„Ձեր վեհանձն աջակցութիւնն ենք խնդրում՝ քաղաքակրթութեանը մատնելու համար այն հակամարդկային ոճիրները, որ գործուած են հայ ժողովրդի դէմ, այս անգամ Կովկասում, քրիստոնեայ Նիկոլայ Երկրորդի կայսրութեան մէջ։

„Բաւական չլինելով, որ սատար եղաւ 1895-96-ի մեծ կոտորածներին Թիւրքայ Հայաստանում, ցարիզմը ձգտում է, իր սեփական կայսրութեան մէջ, ջախջախել, ոչնչացնել հայ տարրը, որ նա համարում է ամենավտանգաւորը իր քաղաքականութեան և իր տիրապետութեան համար Կովկասում։

„Մի երկրորդ Կիշնև կազմակերպւեց նորերս մեծ արդիւնաբերական Բագու քաղաքում, աւելի սարսափելի չափերով և չլսուած, յանդուգն անամօթութեամբ։

„Այդ վայրում, ուր քիչ առաջ հազարաւոր գործաւոր բանուորներ, բոլոր ազգութիւնների պատկանող, եղբայրակցում էին մի հոյակապ ցոյցի մէջ, կազմակերպուած ընդդէմ կապիտալիզմի ու բռնապետութեան—բիւրօկրատիայի դաւերը աջողեցին իրարու վրայ նետել երկու դարաւոր, խաղաղ հարեւանների՝ մահմէտական և հայ ժողովուրդներին. հետևեց մի ահաւելի սպանդանոց, որ տևեց մի քանի օր։ 7-800 մարդկութեան այդ արիւնահեղ ընդհարումների միջոցին և վիրաւորների թիւը հասաւ 1,500-ի։ Հայոց թաղերը աւերւեցին, տները հրդեհւեցին, ամբողջ ընտանիքներ կենդանի այրւեցին։

„Եւ իշխանութիւնները ապա՞տ ձգեցին մարդասպաններին։ Նահանգապետը և կօզակների ջոկատները անտարբեր դիտում էին բարբարոսութեան տեսարանները։ Սակայն նրանք բոլորովին անգործ չէին. ոստիկաններն ու կօզակները հրաման էին ստացել աջակցել մահմէտականներին, կազմակերպել բախտախնդիրների խմբեր, որոնց նրանք զէնք էին բաժանում, իսկ զինաթափ էին անում հայերին։

„Հազարաւոր հայ բանուորներ մօտակայ Բալախանիի գործարաններից առաջ նետուեցին դէպի քաղաքի կենտրոնը՝ իրենց հայրենակիցներին օգնութեան հասնելու։ Բայց Բագու մտնելիս՝ կօզակները կանգնեցրին նրանց և զինաթափ արին, և այդ այն ժամանակ, երբ թիւրք ֆանատիկոսների անթիւ խմբեր ազատ շրջում էին բոլոր ուղղութիւններով ու սպանում, թալանում, հրդեհում։

„Միմիայն մի քանի հարիւր հոգի „Դաշնակցութեան" զինուորներից կարողացան զինուած ներս թափանցել և բռնել հայ թաղերի գլխաւոր փողոցները, ուսկից նրանք, չնայած կօզակների դիմադրութեան, դուրս քշեցին մահմէտականներին, որոնք յարձակւում էին միայն անզէն ժողովրդի վրայ։

„Հայ յեղափոխական կոմիտէն կատարեց իր բոլոր պարտականութիւնը։ Երբ նահանգապետ Նակաշիձէին ուղղած նրա պահանջը—կանգնեցնել արիւնհեղութիւնը—ապարդիւն անցաւ, նա ձեռք առաւ բոլոր անհրաժեշտ միջոցները, աղէտը սահմանափակելու համար։

„Լաւ իմանալով, որ դաւադրութիւնը նիւթուած էր ռուս կառավարութեան կողմից և որ մահմէտական կատաղութեան բռնկումը վաղանցուկ մի երևոյթ է, Հայկական Կոմիտէն, հաւատարիմ իր համերաշխութեան աւանդութիւններին, հուպեց իր կողմից գրգռող հանդիսանալ մահմէտականների դիմաց, նա չուպեց անգամ ի գործ դնել այն ծայրայեղ միջոցները, որ նա ունէր իր տրամադրութեան տակ։

„Նմանապէս պակաս չեղան և մահմէտականների մէջ բարի ու հեռատես անձեր որոնք սարսափի րոպէին ապաստան տուին ահաբեկուած հայերին։ Նրանք լաւ գիտէին այդ դարշանքների ճշմարիտ պատճառները...

Պարոն,

„Դուք գտնւում էք հրէշաւոր իրողութիւնների հանդէպ, որոնք ծանր են մանաւանդ այն պատճառով, որ, ցարիզմի քաղաքականութեան շնորհիւ, նրանք սպառնում են կրկնել Անդրկովկասի ուրիշ քաղաքներում՝ Երևան, Շուշի, Գանձակ և ամէն տեղ, ուր կայ հայ-մահմէտական խառն ազգաբնակութիւն։ Ցեղական կամ կրօնական ատելութիւնը բոլորովին օտար է այդ ընդհարումներին։

„Այսօր Կովկասի բոլոր ազգութիւնները, հայ, ռուս, վրացի ու մահմէտական, միաբերան վկայում են, որ այդ եղբայրասպան կռիւների կազմակերպողն է ինքը ռուս կառավարութիւնը, որը գլուխը կորցրած Յեղափոխութեան ուրւականի առաջ՝ ձգտում է ընդհարումներ յարուցանել այլազան

տարրերի միջև, չլատելու համար Կովկասի աղատագրական թուիչքները։

„Մենք ձեզ խնդրում ենք, յանուն հաղարաւոր զոհերի, հրապարակ հանել իրողութիւնները և մի անգամ ևս նշաւակել այն ամբարտաւան բռնապետութիւնը, որ իր բովանդակ տարածութեան վրայ սերմանում է միայն ատելութիւն և արիւն“։

ԹՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԴՐՕՇԱԿ»Ի
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՕՐԳԱՆ

*

Բարեբախտաբար, եւրոպական մամուլը, անցեալի փորձից հրահանգւած, չյապաղեց մատնացոյց անելու կատաստրոֆի իսկական հեղինակի վրայ, չնայած ռուսական պաշտօնական աղբիւրներից տարածւող ստերին ու ինսինուացիաներին, որոնք ուղղւած էին հայ յեղափոխական կոմիտէների դէմ, իբրև աղէտի պատասխանատուների։

*

Frankfurter Zeitung-ը, մեր առաջին հեռագիրներից ազդարարւած, հերթեց պաշտօնական, ստայօդ լուրերը, արդարացրեց հայ յեղափոխականներին, ձգելով դէպքերի ամբողջ պատասխանատուութիւնը ցարի կառավարութեան վրայ։ „Հայ յեղափոխականները, ասում է այդ թերթը, բնաւ հիմք չունեն թշնամական դիրք բռնելու մահմետականների նկատմամբ“։

Մանրամասն թղթակցութիւններ լոյս տեսան Բագուի ընդհարումների մասին, բոլոր երկրների մամուլի մէջ։

Frankfurter Zeitung-ի սեփական թղթակիցը յուզիչ տողերով նկարագրելով հայերի ջարդը, գրում է ի միջի այլոց հետևեալը.

„Մի ոստիկան իմ հարցումին, թէ ինչու չէ օգնում հայերին, պատասխանում է. „օ՜, ուշինչ եթէ մի քանի հայեր սպանին, դա լաւ է նրանց համար, դա մի տեսակ արիւնաւորութիւն է (*Aderlass*), այն ժամանակ նրանք քիչ կը մտածեն յեղափոխութեան մասին“. . . . . .

„Վերջապէս Բալախանիից վրայ հասան հայ բանւորները քաջարի Նիկոլի առաջնորդութեամբ՝ իրենց նեղն ընկած եղբայրներին օգնելու համար։ Նրանք յետ քշեցին մարդասպաններին... Քաղաքի կենտրոնում պաշարւած ու այրւած Ադամեանի ու Թաթոսեանի ընտանիքները ևս կազատւէին, եթէ ոստիկանութիւնը չ'արգիլէր հայ բանւորութեանը սովորական ճանապարհով Բալախանիից անցնել Բագու։ Նրանք ստիպւած եղան մի քանի ժամւայ պտոյտ անել ոտքով։ Այնուամենայնիւ աղատարարները եկան լաւ ժամանակին և գէթ կարողացան շատ ուրիշ ընտանիքների կեանքը աղատել“։

Տարօրինակ է դէպքերի նկարագրութիւնը գերմանական Սոցիալ-դէմոկրատիայի օրգան՝ Vorwärts-ի մէջ։ Այնտեղ հայերը ներկայանում են նոյն բնազդներով ինչ որ և մահմէտականները։ Վերջիններիս նախայարձակ լինելու մասին ոչ մի խօսք։ Դուրս է գալիս, որ խեղճ հայերը ևս, թիւրքերին կոտորելուց յետոյ՝ խրախճանքներ են սարքել. . . „Արբած արիւնով, մթագնած վրէժխնդրութեամբ, կուրացած տգիտութեամբ, յուսահատւած թշուառութիւնից՝ պատռտում էին իրար երկու ժողովուրդները, երկուսն էլ բռնի հեռու պահւած կրթութիւնից ու առաջադիմութիւնից, երկուսն էլ անկարող հասկանալու, որ իրենք եղբայրներ են, պրոլետարներ, որոնք միայն մէկ բաղձանք պիտի ունենան՝ միացած ուժերով տապալել կապիտալիզմը և հաստատել սոցիալիզմը“։ —

Այսպէս է գրում այդ թերթի միամիտ թղթակիցը, որին թերևս իր սոցիալ-դէմոկրատական տեսակէտը ստիպում է միևնոյն տախտակի վրայ դնել տարբեր ժողովուրդներին, և անպատճառ հայերին ևս կշտամբել իրենց գլխին պայթած սոսկալի աղէտի համար։ Եթէ կան առանձնապէս կծու խօսքեր այդ տարօրինակ թղթակցութեան մէջ, — դարձեալ հայի հասցէին է։ Այսպէս, թղթակցի կարծիքով, հարուստ Ադամեանը „անասնացել էր“, քանի որ իր տունը պաշտպանելիս, իբր թէ սպանել է իր ձեռքով 60 թիւրք (*)։

* * *

Եւրոպական թերթերին հեռագրում են.

Մինիստրների կոմիտէի առաջարկութեամբ և կայսերական որոշումով, պաշարման վիճակ է հրատարակւած Քուլթայիսի նահանգի, ինչպէս նաև Քուլթայիս, Փոթի և Բաթում քաղաքների համար։

Գիւղացիական շարժումները տարածւում են Լեհաստանում և բուն Ռուսաստանի մէջ, մանաւորապէս Բեսարաբիայում, ուր խիստ զգալի են վերջին զօրաշարժի հետևանքները։

*

Frankfurter Zeitung-ի, Պարիզի և Վիէննայի թերթերի մէջ հրատարակւեց մեր խմբագրութեան հետևեալ հեռագիրը.

„Իշխան Ամիլխվարի, որ ուղարկւած է Բագու յատուկ միսիայով՝ քննել վերջին կոտորածների պատճառները, բռնութեամբ խեղդել է ձգտում հասարակական կարծիքը, սպառնում է հայերին նորանոր ճնշումներով, գոյում է աչքերը ամենայայտնի փաստերի առաջ, որոնք անվիճելիօրէն ապացուցանում են ռուս կառավարութեան մեղակցութիւնը։

„Մենք բողոքում ենք „նովոյէ Վրէմիայի“ և այլ ռուսական պաշտօնական աղբիւրների տարածած անմիտ ու հրէշաւոր ինսինուացիաների դէմ, որոնք երկրորդ Կիշինևի պատասխանատուութիւնը ձգում են հայ յեղափոխական կոմիտէների վրայ։ Կոմիտէները միշտ քարոզել են համերաշխութիւն հարևան ժողովուրդների միջև“։

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ԱՐՄԵՆԱԿ ԼԵՒՈՆԵԱՆ
(ԵՐԿԱԹ)

Բաղէշի Ծղակ գիւղում ծնւեց նա 1870 թւին։ Դեռ պատանի հասակում ուրիշ շատ հայրենակիցների հետ, նա ևս ձեռք առաւ պանդխտութեան գաւազանը և գնաց

հեռաւոր Ամերիկայ, հայրենիքում թողած իր դժբախտ ընտանիքին օգնելու նպատակով։ Եւ այնտեղ շուտով յարեց Հ. Յ. Դաշնակցութեան և եղաւ մեր ամենալաւ և գործունեայ ընկերներից մէկը։

Սակայն Անդրատլանտեան երկրի միատեսակ և թէորիական աշխատանքը չկարողացաւ բաւարարութիւն տալ Լևոնեանին։ Նրա յեղափոխական ոգին ծարաւ էր դրական, շօշափելի ու յանդուգն գործունէութեան և ահա 1902 թուին նա թողեց Ամերիկան, իր բազմաթիւ ընկերներն ու բարեկամները և Ժընէվի վրայով անցաւ երկիր, Վան, ուր մի քանի ամիս մնալուց յետոյ, դիմեց դէպի տենչանքի լեռները, դէպի Սասուն։ Մի քանի ժամանակ լեռներում մնալուց յետոյ, նա իջաւ Մուշի դաշտ, և սկսեց պրօպագանդի գործը. — պտտելով հայկական գիւղերը նա յորդորում էր ժողովրդին զինուել իր սեփական միջոցներով, և յաճախ իր վրայ էր առնում զէնք գտնելու դժուարութիւնները։ Երեք ամիս դաշտում շրջագայելուց յետոյ՝ 1903 թուի վերջերը Լևոնեան 12 հոգուց բաղկացած խմբով գնաց Ախլաթ, ուր մի կողմից հայ ժողովրդի մէջ զինուելու միտքն էր տարածում՝ գործնականապէս, իսկ միւս կողմից՝ Վանի և Սասունի յարաբերութիւնները շաղկապում։ Ախլաթ երկար չմնաց։ Անցաւ Վան, սակայն դեռ նոր էր այնտեղ եկած՝ տեղական կոմիտէների որոշմամբ՝ նա թողեց երկիրը և Պարսկաստանի վրայով անցաւ Եւրոպա՝ Հ. Յ Դաշնակցութեան Ընդհանուր ժողովին մասնակցելու համար։

Ժողովից յետոյ՝ Լևոնեանը նոր որոշումներով և յոյսերով գօտեպնդուած, դիմեց դէպի երկիր։ Սասունը արդէն պաշարուած էր և ճանապարհները բռնուած։ Չը նայած բոլոր դժուարութիւններին, 18 հոգուց բաղկացած խմբով նա ուզում էր օգնութեան հասնել կուռող Սասունին։ Յաջողութեամբ հասաւ Արճէշ, բայց այնտեղ կռուի բռնուեց թիւրք զօրքերի և աշիրէթների հետ։ Կռիւը անհաւասար էր և կատաղի։

... Երբ խումբը պատրաստւում է ճանապարհուել— ասում է նկարագրողը — պահապան-զինուորը իմաց է տալիս, որ քրդերի մի ահագին գունդ պաշարել է այն քարայրը, որտեղ խումբը մի քանի ժամ առաջ սպաստանել էր՝ ցրտից ու անձրևից պատսպարուելու համար։ Խմբապետը անմիջապէս կարգադրում է կռուի պատրաստուել։ Սկսւում է հրացանաձգութիւնը, մերոնք ներսից, իսկ թշնամին դրսից։ Ամբողջ օրը այդ ձևով անցկացնելուց յետոյ, երեկոյեան՝ խմբապետի հրամանով՝ երկու հոգի փորձում են դուրս գալ այրից և մի քիչ շփոթութիւն գցել թշնամու մէջ, որը և աջողւում է։ Օգտուելով վայրկենական շփոթութիւնից՝ ամբողջ խումբը կազմ ու պատրաստ դուրս է գալիս այրից և բացօդեայ սկսւում է մի տաք կռիւ։ Բայց նախ քան այրից դուրս գալը, խմբապետը դիմում է հետևեալ միջոցին.—որովհետև զանազան պատճառներով խմբից յետ էին մնացել չորս հոգի, երկու հոգի էլ պաշար բերելու ժամանակ սպանուել և բռնուել էին, պակասած անդամների աւելորդ բեռը և նրանց բաժին պայթուցիկ նիւթերը անհնարին էր հետը վերցնել, ուստի խմբապետը որոշում է այդ բոլոր իրերը այրի մէջ մի տեղ հաւաքել և դուրս գալուց առաջ ռումբերի երկար պատրոյգը վառել։ Քրդերը խսկոյն գրաւում են այրը։ Այդ բոպէին ռումբերի ահռելի պայթիւնը քարուքանդ է անում այրը և տեղնուտեղը գետին փռում 20-ի չափ քրդի դիակներ։ Մնացածները սարսափած այս տարօրինակ երևոյթից, փախուստ են տալիս, միջոց տալով խմբին ապահով պատռել շղթան և անցնել։ Մի քիչ հեռանալով տղերքը դիրք են գրաւում և սկսում գնդակահար անել փախչող թշնամուն։ Մերոնցից սպանւում և յետ են մնում ընդամենը եօթը հոգի, իսկ թշնամուց սպանւում են մօտաւորապէս 55 քիւրդ, որոնցից մի քանիսը ամենայայտնի ցեղապետներից։

Ընկածների մէջ էր և Աշոտ-Երկաթը։

Ի՞նչ եղաւ նրա դիակը, ո՞ւր է նրա գերեզմանը — ոչ ոք գիտէ։ „Անյայտ“ դամբարանի հետ միասին հայ ազատագրութեան էջերին ենք յանձնում նրա սիրելի անունն ու խոստմնալի գործը։

Յարգանք նրա անուան, պատիւ նրա գործին։

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ԱԶԴԵՐ

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ

Դաշնակցութեան տեղական կեդր. կոմիտէն, փետրուարի 7-ին, ուղարկեց Իշխան Նակաշիձէին հետեւեալ սպառնագիրը։

Պ. Նահանդապետ,

Վերջին օրերում տեղի ունեցած արիւնալից դէպքերը, մեզ ներշնչեցին մի կարծիք, որը դառնում է համոզմունք մեզ համար, — այն, որ թափուած ամբողջ արեան պատճառը դուք էք և ձեզ ենթարկուած ոստիկանութիւնը։ Հարկաւոր չդատելով ապացոյցներ բերել ձեր յանձնադրած վարմունքի համար, որը բազմաթիւ անմեղների կորստեան պատճառ եղաւ, Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան Կենտրոնական կոմիտէն, նախ քան իր վրայ դրած սրբազան պարտականութեան կատարման ձեռնարկելը՝ պաշտպան հանդիսանալ անմեղ զոհերին, աւելորդ չի համարում յայտարարել ձեզ, պ. Նահանդապետ, որ եթէ արիւնհեղութիւնը չէք դադարեցնի ձեր ձեռքում եղած բոլոր միջոցներով, այդ դէպքում դուք պատասխանատու էք ձեր արիւնով, այլև ձեր մեղսակիցների արիւնով։

Հ. Յ. Դ.

ԲԱԳԻՒ ԿԵՆՏՐ. ԿՕՄԻՏԷ

Նիւթերու առատութեան պատճառով առաջիկայ համարին յետաձգեցինք նուիրատուութեան ցանկերուն հրատարակութիւնը։

ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՄԲ

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

ԴԻՊԻ ԿՌԻԻ

Բաղկացած 275 երեսից, նուիրուած եկեղեցական կալուածների յափշտակութեան և կովկասահայերի վերջին շարժումներին։

Գինը Եւրոպայում՝ 2 ֆրանկ, Ամերիկա՝ կէս դօլար
Կովկաս՝ 1 ռուբլի։

Դիմել »Դրօշակ»ի խմբագրութեան

Մեր խմբագրութեան հասցէն՝
Rédaction du „DROSCHAK“, Genève (Suisse